

Steen Busck

Tømrer, landmand og idealist

Johannes Busck

1841-1916

Indhold

Barndom
Ungdom

Barndom

Johannes blev født den 4. maj 1841 født i Stigs Bjergby i Vestsjælland som syvende søn af præsten Gunni Busck. Hans mor Julie var 26 år og havde som 20-årig giftet sig med den 12 år ældre Gunni, der var enkemand med tre sønner fra sit første ægteskab, Carl på 15 og tvillingerne Gunni og Andreas på 9. Den sidste var svagelig. Siden havde hun selv fået tre sønner, Herman, der nu var 5, August på 3 og Julius på 1 år. Også Julius var svagelig. Den unge præstekone havde nok at se til. Hun var ellers godt vant, kom fra et højborgerligt, velhavende hjem i København. Mange i miljøet havde undret sig over, hvad hun ville i den fjerne præstegård

Den stolte fader havde ikke mærket meget til fødselen. Fem dage senere fik han brev fra sin ven N.F.S. Grundtvig: ”Kære Ven! Den ny tidende om Sønnen, Du kom saa at sige sovende til, fik jeg først igaar, og da jeg havde to Prædikener, syntes mig ikke, jeg kunde overkomme at skrive et Brev, men sendte blot Viserne ud til din Svigerinde, som ikke var hjemme, men har, haaber jeg, dog faaet fingre paa dem og sat dem på Rullen. - Nu, det er jo din syvende Søn, og Du tænker den sidste; Gud velsigne Drengen og lade ham baade leve og dø til sin Ære, og styre alt det Øvrige efter sin Villie!” Viserne var fædrelandssange beregnet på folkemøder, som far Gunni var med til at arrangere i Vestsjælland.

Den nyfødte var syg og blev hjemmedøbt. Han fik navnet Johannes efter den apostel og evangelist, som faderen satte højest. De ældre sønner var alle opkaldt efter familiemedlemmer. Den lille blev båret til dåben af Julies veninde fru professor Colsmann fra København, mens søster Nanny stod hos. En mor kunne dengang ikke selv bære sit barn til dåben. De mandlige faddere var Gunnis to brødre August og Julius, godsejere på henholdsvis Benzonseje og Sæbygård, samt Julies lillebror, Henrik Bech, der læste teologi i København. Grundtvig var der ikke. Han og hans sønner kom senere på sommerferie i præstegården og var rejst hjem, da den lille Johannes i sensommeren blev fremstillet i kirken for at få sin dåb bekræftet. For Gunni var det en stor begivenhed: ”Hans Naade faldt som en Velsignelsens Regn paa vore Hjerter, og Hans Barmhjertighed, som er hver Morgen ny, give, at det maa være som en mild Grødes Regn til Vext og Frugtbarhed!”, skrev han højstemt til Grundtvig.

Året efter den 26. maj fulgte et nyt brev:

Du veed jo, kjære Ven! at efter vor himmelske Faders grundgode Villie gaaer Sorrig og Glæde til hobe for os her i Prøvedagene – siden saa faaer den første sin Afsked til evig Tid; og saaledes havde min Kone og jeg Sorg, da Gud den 21de April tog vor lille legemsskrøbelige, men saa kjære, kjære Julius til Sig; men nu den 24de Mai sendte Gud os en lille sød Pige, der skulde opkaldes efter min salige Andrea og opdrages med Guds hjælp til at komme i sin Tid

didhen , hvor hun er. See, det er Glæden, og den kunde jeg ikke bie med at fortælle Dig, til vi sees, skønt det er underligt at see en saadan Begivenhed fremstillet i dette Krims-Krams.

Gunni lagde som Grundtvig større vægt på det levende ”Munds-Ord” end på skriftens ”Krim-Krams”. Det var øjensynlig ham, der bestemte børnenes navne. Ingen ved, hvad Julie har ment om, at hendes første datter skulle opkaldes efter ”Min Andrea”, som Gunni stadig kaldte sin elskede afdøde kone, og om at den lille Andreas opdragelse skulle have som mål, at hun skulle forenes med ”Min Andrea” i det hinsidige. Men meget tyder på, at Julie var enig i sin mands syn på opdragelse. Han opfattede menneskelivet, inklusive sit eget og sine nærmestes liv, som én lang forberedelse og udvikling hen i mod det evige liv hos Gud. Ud fra dette livssyn blev også Johannes opdraget. Han fortæller i et langt digt med titlen ”Til moder” om de lange vinteraftener, hvor de sad i skumringen, mens hun fortalte og sang om Guds himmel:

Ej jeg fatted det alt sammen
 som du da fortalte mig,
 men det fyldte mig med gammen
 og mig gjorde lykkelig;
 og jeg elskede den himmel
 med de gyldne stjerner på,
 der mig syntes som en vrimmel
 engles øjne på mig så.

Men nu skal jeg lære, moder,
 at det ingen himmel er,
 og at stjerner små er kloder
 langt større end jorden her;
 nu min barnehimmel vil
 kloge folk blot gøre til
 et uendelighedsrum
 fuld af luft og dunster kun.

Julie var hårdt ramt af sin lille Julius’ død, selvom hun forventede at se ham igen i det hinsides. Han blev kun knapt tre år. Snart fødte hun sin femte og sidste søn, som de kaldte Julius efter den afdøde. De søgte bort fra Stigs Bjergby, og Gunni fik i 1844 et kald i Brøndbyerne, meget nærmere deres fødeby København. Her i Brøndbyvester præstegård voksede Johannes op. Materielt var hans barn-

dom uden problemer. Hans far og mor havde penge, mange penge. Præstegården var stor og lys, der var højt til loftet, og haven var udvidet med et betragteligt stykke land. De levede i nøjsomhed, men den materielle tryghed er sikkert en del af baggrunden for den økonomiske ubekymrethed, som prægede Johannes resten af livet. Han og hans søskende gik i skole hos deres far, der som Grundtvig selv underviste sine børn, og som jo også var deres præst. Johannes var lærenem, den bogligt kvikkeste af præstens børn og den mest åndeligt interesserede.

I hans konfirmationsattest fra 1857, som rigtignok var skrevet af faderen, står der ”meget god” både om hans kundskaber og hans opførsel.

Ungdom

Johannes kom tidligt hjemmefra. Som 14-årig var han med på det første hold på Grundtvigs højskole ”Marienlyst” ved København. Han kendte Grundtvig personligt fra hele sin barndom, men fra nu af blev han for alvor optaget af hans tanker. Samme år, 1855, indledte Søren Kierkegaard sit felttog mod statskirken og dens ”levebrødspræster”. Også disse tanker satte deres præg på den åndeligt interesserede unge mand, men hvor meget han har læst og forstået af Kierkegaards skrifter er uvist. Han læste teologi ved Københavns Universitet og har sandsynligvis været påvirket af de lidt ældre teologer Ludvig Schrøder, Ernst Trier m.fl. fra kredsen ”Lille Theologikum”, som af og til kom i hans hjem i Brøndbyvester.

Johannes eller Johs., som han vistnok kaldtes, begyndte tidligt selv at skrive. Han har efterladt sig en del skrifter fra sin ungdom, bl.a. en række digte, som han senere i sit liv har samlet og indskrevet med håndskrift i en lille bog med titlen ”Ungdoms-Minder”. Det første er fra 1861, da han havde ophold hos præsten i Nykirke, som ville, at han skulle gå i seng senest kl. 11 og stå op før 10. ”Ty-rannens pris” hedder det. Det næste er skrevet mellem 1862, da han vendte hjem til Brøndbyvester, og nytår 1864, da han blev indkaldt til militæret. Det er en salme, hvis første vers lyder:

Du lille fugl på kviste,
når jeg som du blot vidste
min skaber at lovprise
for alt hvad godt han viste
mod mig, der alt ham skylder
og dog – kun Satan hylder.

Senere lyder det fra den betyngede unge mand:

Ved du hvad det er at tvivle,
 tvivle på sig selv, sin Gud,
 tvivle på sin egen villie
 til at følge Jesu bud.

Ved du hvad det er at lede,
 lede og slet intet finde,
 uden at kun synd og slethed
 er i hjertet dybest inde.

Livet igennem var djævelen en realitet for Johannes, en personlig fjende, han konstant måtte kæmpe både i sig selv og i verden omkring sig. Fra sin ungdom var og blev han en mand i konstant kamp mod kristendommens fjende både i sig selv og i verden, herunder især kirken. Ikke alle ungdomsdigte er alvorlige. Der er adskillige lejlighedsange især til hans kære søstre. Johannes var tydeligvis familiens digter. Med hans julegaver fulgte i 1862 et lille muntert vers til hver, og sommeren efter skrev han en længere sang til sin bror Hermans bryllup samt et digt til sin ”slobrok”. Mere højstemt er det omtalte digt ”Til Moder” fra februar 1863 og et langt digt ”Til min ven Boe Bojesen”, som handler om det kristne budskab, som Johannes skal have introduceret vennen til. Bo Bojesen giftede sig senere med hans søster Mally. Højstemt er også digtet ”Til Fanny Ahrensen”, som i den grad havde begravet sig i sorgen over sine forældres død:

Skud da op og ikke ned,
 hist i himlen der er fred
 som kan hjertet glæde;
 se da frem, tilbage ej,
 vandrer glad ad livets vej,
 så du hist får sæde.

Måske har Fanny været genstand for en ungdomsforelskelse, som ikke blev gengældt. Et langt digt ”Til Fader” fra 11. maj 1864 indledes med en beskrivelse af en kummerfuld tilstand, hvor han kun ønskede at gøre en ende på det hele, men som faderen hjalp ham ud af. Fra samme år i februar stammer et digt med titlen ”Ved Dannevirkes fald”: Det handler om ”den tyske røverbande”, som ikke kan besejre danskerne ved at tage Slesvigs jord:

Vilde Slesvig vi beholde,

var kun det vort hjertes håb,
 havde kun af jord vi volde,
 havde sværd vi kun af stål;
 kæmped', døde vi for jord,
 ej for hvad i hjerter bor,
 da I kunde sejer vinde,
 da I kunde danskhed binde.

Men vi kæmpe ikke blinde
 for en grændse kun af jord,
 men for grændsen, som herinde
 i hvert nordisk hjerte bor;
 værge Nordens folkeånd
 det vi vil med mund og hånd,
 og selv om I jorden øde,
 ånden dog I skal ej døde.

København stod på den anden ende, fordi den danske hær havde forladt Dannevirke. Konseilspræsident Monrad og general de Meza blev draget til ansvar for den højst fornuftige beslutning man havde truffet om tilbagetrækningen. Men Johannes var så lidt som sin læremester Grundtvig overbevist om, at grænsen burde gå ved Ejderen, som de nationalliberale ville have det, herunder hans mors fætter Orla Lehmann, som havde forfattet den famøse Novemberforfatning, som var hovedårsagen til det tyske angreb. Grænsen burde efter Johannes' mening gå ved sprogrænsen nord for Slesvig by. Dette skrev han en artikel om til de nationalliberales avis "Fædrelandet", som sendte den tilbage. Der ligger mellem Johannes' efterladte papirer et langt brev dateret den 14. februar 1864, hvori redaktør Carl Ploug udførligt gør rede for det umulige og uretfærdige i hans og Grundtvigs standpunkt. De mange tysktalende slesvigere var i virkeligheden fortyskede danske, som det gjaldt om at gøre danske igen, og krigen var jo langt fra slut med tilbagetoget. "Mit Raad er ellers at afvente Begivenhederne, saalænge til man nogenlunde kan se, hvilken Afgjørelse der kan naaes, da er Tiden til at drøfte den. I hvert Fald maa De gaae andetsteds hen med Deres Indlæg end til "Fædrelandet". Deres ærb. C. Ploug." Afgørelsen kender vi. Stormen på Dybbøl et par måneder senere og slaget om Als i juni afgjorde sagen. Et forslag af samme karakter som Johannes' og Grundtvigs var fremme under fredsforhandlingerne, men blev afvist af den danske regering, hvorefter Preussen tog hele Slesvig. Historien har givet Johannes ret. Det har krævet mod og mandshjerte hos den unge

mand at offentliggøre en sådan artikel i det ophidsede København i februar 1864, men mod det havde han.

Slesvigs afståelse var et hårdt slag for hele Danmark, også for Johannes. Faktisk blev det bestemmende for hans liv. En række teologer, som var noget ældre end han, og som han kendte hjemmefra, Ludvig Schrøder, Ernst Trier m.fl., forlod karrieren og drog ud for at holde højskole for folket, dvs. bønderne. Johannes valgte som de russiske narodnikere en mere radikal vej. Han forlod sit studium og blev selv en mand af folket. Han blev tømrer som Jesus.

Ud til folket

”Folkeligt skal alt nu være trindt om land fra top til tå” hed det i en sang af Grundtvig fra 1848, da den første og største folkelige vækkelsesbølge løb over Danmark. ”Folk! Hvad er et folk i grunden? Hvad betyder ”folkeligt” spørger han i næste strofe og giver selv svaret:

Folk, der var i gamle dage,
både store folk og små,
om der end er folk tilbage,
gøres nu her prøver på:
Folkeånder alle vågne,
som de vævre, så de dovne,
hvad de alle kan og vil,
er at sætte alt på spil.

Til et folk de alle høre,
som sig regne selv dertil,
har for modersmålet øre,
har for fædrelandet ild;
resten selv som dragedukker
sig fra folket udelukker,
lyse selv sig ud af æt,
nægte selv sig indfødsret.

Det er ikke ”næsen eller munden”, dvs. udseendet, racen, ej heller den historiske ret eller den materielle kultur, det drejede sig om, men sproget og hjertelaget, det som Johannes skrev om i den artikel, der aldrig blev optaget i ”Fædrelandet”. Johannes grundede meget over den dunkle forestilling om ”folkeånden”, som Grundtvig og andre sang om, og som have sin oprindelse i det tyske begreb

”Volksgeist”. I et langt skrift fra 1866 stilet til vennen Ludvig Wagner søger han en selvstændig forståelse af begrebet. Han forkaster alle teoretiske spekulationer derom og vil have et sanseligt, personligt billede, han kan forstå:

... jeg kan ikke forestille mig ånd som en ulegemlig, rumopfyldende kraft, men må altid i min indbildning iklæde den et legeme; den må om ikke for mit ydre, så dog for mit indre øje fremtræde som en personlighed. Når jeg beder, søger jeg ikke at se så meget som muligt af himmel og jord for derved bedre at kunne opfatte den allestedsnærværende Gud at frembære min bøn for, men jeg søger et par milde og kjærlige faderøjne for i deres blik at læse bønnehørelse og tilgivelse. Noget lignende er tilfældet med folkeånden, når jeg nu blot kunne forklare dig lidt tydeligt, hvad jeg mener, men det meste af mine tanker derom er endnu så nyt og derfor tåget. Ligesom vistnok ethvert menneske har sin engel, der ved sine forbønner søger at bevare og fremme det gode, der er i hans natur, for derved at åbne hans øje for synden og frelsen, således har også hvert folk sin engel, hvem det ligger på hjerte at bevare det enkelte folks ejendommeligheder og nådegaver for derved at gøre dem det muligt at nå deres som hele slægtens mål, at blive et Guds folk.

Skriftet blev måske aldrig afsendt til Wagner. Det er uafsluttet og indført i en skrivebog til skolebrug med den moderne retsskrivning med bolleå og små begyndelsesbogstaver, som Svend Grundtvig var fortaler for og frafaldt, men som Johannes fastholdt resten af livet. I skriftet udfolder Johannes videre sine tanker om folkeåndernes oprindelse ved Babelstårnets opførelse, da Gud opdelte verden i folk med hvert sit sprog og hver sin engel, som han medgav folket for gennem historiens mørke og trængsler at berede det til frelsen. Målet for den danske folkeånd var ikke Danmarks verdslige frihed og velfærd, men i den sidste ende livet hos Gud. Det nationale var ikke et mål i sig selv. Målet for den nationale vækkelse var den kristne vækkelse. Det er Grundtvigs dunkle tanker om Guds udvalgte folk og en forening af det nationale og det kristelige, som Johannes her forsøger at komme til rette med på sin egen oprigtige facon, et arbejde, som han fortsatte gennem hele sit lange liv, fra starten tydeligt præget af hans forældres enkle og konkrete opfattelse af kristendommen.

Det var ikke bare snak for Johannes. Han tog konsekvensen og satte alt på spil. I præstekredse gik der rygter om, at han var dumpet til en eksamen og derfor forlod sit studium, men hans nærmeste omgivelser, forældre, søskende og venner så anderledes på sagen. Han var som i sin tid sin far kommet på kant med den lærde teologi og ville ikke være ”levebrødspræst”, som Kierkegaard havde kaldt det. Det ville i den grad stride mod de kirkepolitiske holdninger, Johannes var nået frem til i 1860’erne, og som optog ham resten af livet. Han har åbenbart truffet sin beslutning på egen hånd uden at tale med faderen om det. Et brev fra far Gunni i december 1865 tyder på, at Johannes troe-

de, faderen misbilligede hans valg: ”Min kjære Søn! Da Du forleden Dag meente, at jeg miskjendte dit Arbeide: hvad du vilde virke for, da tog du aldeles feil, som jeg sagde Dig, og som jeg ogsaa haaber, at Du blev overtydet om.” Johannes var den eneste af hans sønner, som var gået i hans fodspor og havde valgt teologien, og mange breve tyder på, at Johannes stod hans hjerte meget nær, men karrieren var ham ligegyldig. Far Gunni så alene på, om hans børn udvikledes sig i Kristus, så de alle efter døden kunne samles hos Gud i himlen. Johannes var mere særpræget og stridbar end sine brødre, som han til faderens bekymring ikke kom særlig godt ud af det med, og han var tilsyneladende heller ikke alt for god til at besøge sine forældre. Mange af faderens breve til ham indeholder opfordringer til at komme hjem, så de kan tale sammen. Men selv om Johannes gik sine egne veje, var faderen tilsyneladende aldrig i tvivl om, at de til syvende og sidst førte til Gud.

Johannes’ meninger lå da også i realiteten tæt på hans egne og Grundtvigs.

Johannes’ beslutning fik konsekvenser. Hans ungdoms skrivelser holdt op, da han i 1865 gik i lære som tømrer. Han havde forskellige lærepladser, først i København, siden i Gimlinge og sidst i Kolding, hvor han blev udlært. Han var den bogligt bedst begavede af Gunnis mange sønner, den mest åndeligt interesserede og den eneste, som havde indledt en universitetsuddannelse. Han var en smuk mand og efter alt at dømme en stærk personlighed. Alle havde stillet store forventninger til ham. Intet under derfor, at mange undrede sig. Hans moster Nanny lod engang i 1869 en bemærkning herom falde til hans mor, der samme år var blevet enke. Moderen sagde ikke noget, men satte sig bagefter ned og skrev et langt brev til søsteren om sin søn, som er bevaret i en senere afskrift. Hun skrev bl.a.:

For aaringer siden, jeg ved ikke hvor mange, men det var i den tid han var i Gimlinge, og den tid der gik forud efter hans forlattede examen – saa havde jeg det ofte meget svært med hensyn til ham, fordi hans færd forekom mig saa uklar, og jeg kunde ikke ret faa troen til at det var efter Guds vilie, saaledes som hans liv tegnede til at blive, og at han alvorlig stræbte efter at gøre den. – Men i den periode, jeg ved ikke ret mere hvorved, da kom overbevisningen til mig at han kunde ikke gøre det anderledes – Og tilliden til at han er et gudsbarn og ikke vil noget som helst andet end gjøre hans vilie, den er aldrig blevet rokket siden. Hans fader havde meget tidligere end jeg den tillid og har altsaa ikke haft den fornemmelse som jeg, som ikke er rar, i en periode at have gjort ham uret. – I den tid skrev han en del, som dengang var mig uklar, men som nu viser mig den fuldeste sammenhæng i den tankegang som han nu i mange aar har levet med og – jeg tror det saa vist – ogsaa vil dø med. At der i den tankegang er noget ideelt eller snarere forud for sin tid, og at han vel lukker sine øjne inden det sker som burde ske med Guds børn, det tror jeg nu, men ligeledes troede jeg engang at hans tanker skulde slaa an her i verden, og han saa derved blive en betydeligere person. , - men hvad er saa det andet end forfængelighed. Hvad saa hans færd her i verden angaar, saa staar den saaledes for mig: Dengang han skrev en del, saa foreholdt hans fader ham, at det, uden at arbejdet gik ved siden af ikke fremmede hans sjælsudvikling, han tog da med mere iver fat paa arbejdet og har efter den tid beskæftiget sig meget

lidt med pennen, det var da i hvert fald at lytte efter sin faders råd og tage hensyn dertil. Hvad man kalder videre driftig til sit arbejde det er han ikke fordi hans ævner ikke ere i den retning, og fejl i sin tidsberegning har han ogsaa ofte gjort. Men noget mere troligt udholdende ved hvad som helst han er ved, det har jeg aldrig set, og jeg tror ikke let det findes. Denne samme troskab og udholdenhed viste sig i høj grad i hans faders sygdom; de andre sønner gavede ham deres kærlighed; Johannes gav ham alle sine sjæls og legems kræfter, og Du kan tro det for en søn var sværeting at gennemgaa i den sidste tid, om ikke for andet saa vilde han for hvad han da delte med mig, altid staa mit hjerte nærmere end nogen af de andre. .. og naar saa et menneske inden sit 30te aar dog har virket det som Johannes har, i forhold til andre mennesker skjønndt hans stille væsen udadtil, saa regner jeg ogsaa det i vægtskaalen...Et saadant liv som hans kan jeg derfor ikke kalde unyttigt, om det heller ikke bar andre frugter end dem vi nu kjende, og det kunne vi endnu ikke vide...

Johannes sørgede over sin far og videreførte på sin egen måde ånden fra sit barndomshjem. Han skrev en sang om sin far, som desværre ikke er bevaret, men som fru Asta læste højt for Grundtvig, der syntes godt om den, fortæller hun i et brev til Johannes. Efter faderens død satte han forældrenes landsted "Strandlyst" i Smidstrup (Sofievej 7) fint i stand, så moderen kunne flytte ind på sit enkesæde, som hendes mand havde bestemt det til. Også før den tid havde Johannes arbejdet på Strandlyst efter faderens detaljerede anvisninger. Ellers havde han et par år boet i Jylland og var i 1868 flyttet til det tabte land for at lægge sin gerning hos det danske folk syd for grænsen.

Tømrer, landmand og familiefar i Sønderjylland

I Bovlund skulle de have et nyt forsamlingshus. Den danske præst i pastoratet Agerskov-Branderup var 1867 blevet udvist af prøjserne, og den danske lærer L.B. Poulsen havde ført hans arbejde videre. Det var det, de skulle bruge forsamlingshuset til. Johannes påtog sig tømrerarbejdet og fik, mens byggeriet stod på, logi hos gårdmand Bunde Refslund, hvis slægt havde siddet på gården siden 1600-tallet, og hans myndige kone Ingeborg Tilgaard, af en gammel nordslesvigsk bondeslægt fra nabobyen Vellerup. De var dansksindede, nationalt bevidste og kristne i grundtvigsk forstand. Bunde Refslund (1828-95) havde været en af Rødding højskoles første elever og havde i begyndelsen af 1850'erne startet en grundtvigsk bevægelse på sin egn. At han var en oplyst og sjældent velformuleret mand, viser bl.a. en rørende dagbog, han førte i 1850 om sin forelskelse i Ingeborg, som han blev gift med året efter. I begyndelsen af 1860'erne stod han sammen med seminarielærer Cornelius Appel fra Tønder i spidsen for de såkaldte "Klosterbrødre", der samledes til dansk nationale møder i Løgumkloster om det grundtvigske standpunkt, at sønderjyderne selv skulle bestemme, om de ville være danske eller tyske, til forskel fra de nationalliberales påberåbelse af Danmarks historiske ret til hertugdømmet Slesvig. Som medlem af bestyrelsen for Rødding højskole havde han i 1865 modsat

sig, at skolen og dens midler skulle flyttes nord for grænsen, hvad formanden professor Flor, pastor Frederik Helveg og politikeren Sophus Høgsbro, begge tidligere forstandere på skolen, og Ludvig Schrøder, den nuværende forstander, og hans to lærere cand.theol. Heinrich Nutzhorn og dyrlæge Rasmus Fenger alle ønskede, da de ventede, at prøjserne under alle omstændigheder ville standse skolevirksomheden. Bunde og en anden slesvigsk bonde i bestyrelsen, Kloppenborg fra Københoved, mente at pengene skulle blive i Slesvig og ville fortsætte i Rødding med Cornelius Appel som forstander. Appel var i 1865 blevet bortvist fra seminariet i Tønder og boede en tid med sin familie hos Bunde og Ingeborg. Da Askovprojektet viste sig at få megen medvind, bl.a. i form af en større bevilling fra københavnske nationalliberale kredse, gik Bunde og Kloppenborg efter nogen tid med til et kompromis. De stillede en betragtelig del af Røddings midler til rådighed for Askov og lånte en del inventar ud til den nye skole, dog uden at opgive den gamle. Rødding højskole fortsatte som planlagt med Appel som forstander, dog kun som pigeskole. Der bestod i årene derefter et konkurrenceforhold mellem de to højskoler, som skærpedes, da Rødding i 1869 begyndte at tage karle ind, hvad man dog snart igen opgav. Modsætningen jævnedes især, da Schrøder siden, efter at Askov var blevet en eklatant succes, lod de bevilgede penge gå tilbage til Rødding. Bunde og hans kreds var også virksomme på det kirkelige område. Her skete der det, at de danske præster i stort tal forlod den nu prøjsiske statskirke eller blev bortvist fra den, fordi de ikke ville aflægge ed. I stedet oprettede de danske frimenigheder. Den første blev oprettet i Rødding i 1874 med Cornelius Appel som præst. Han blev ordineret i Askov højskoles gymnastiksal af den første danske frimenighedspræst Vilhelm Birkedal, som nu var blevet valgmenighedspræst efter loven af 1868. Frimenigheden i Rødding blev en succes, og i 1879 stod Bunde for oprettelsen af en ny frimenighed i Bovlund med lærer Poulsen som præst, efter at denne allerede længe i praksis havde fungeret som sådan i deres forsamlingshus. En selvstændig kirkebygning fik menigheden først i 1896, året efter Bundes død. Det var således ikke nogen helt almindelig bondegård, den 27-årige tømresvend Johannes ankom til i 1868. Han blev godt modtaget. Men der skete nu det, at Bundes og Ingeborgs kønne datter Anne på 16 forelskede sig i den flotte tømrer og han i hende, og det passede ikke hendes far, som helst havde så en rigtig bonde som svigersøn. Forbindelsen blev ikke til noget i første omgang, men Johannes kom af og til på besøg, efter at forsamlingshusbyggeriet var færdigt. En dag i 1872 friede han. Det skal være gået således til: Han havde lånt heste og vogn af Bunde for at køre en tur til Løgumkloster sammen med Anne og hendes lillebror, der sagtens var med som anstandsdame. På vejen meddelte Johannes pludseligt, at han havde tabt pisen. Lillebroderen måtte af vognen for at hente den, og da han kom tilbage, var de forlovede. De blev gift samme år på hendes 21 års fødsels-

dag den 29. september. Brylluppet stod tilsyneladende ikke, som det var skik, hos hendes forældre, men vist nok hos hans ven og svoger, læge Bo Bojesen i Oure på Fyn, og har måske haft et vist hastværk. Der ligger i slægtsarkivet en afskrift af et kongebrev udstedt i København den 24. september 1872 til ungkarl Johannes Busck for tiden i Ribe og hans forlovede, Anne Helene Caroline Refslund af Agerskov i Slesvig, og godt 7 måneder senere fødte hun en datter, som blev opkaldt efter hendes mor Ingeborg. Noget tyder på, at i hvert fald hendes far fortsat har været imod forbindelsen. Hans søns efterfølger på gården Marten Refslund Poulsen (1874-1960), søn af frimenighedspræsten i Bovlund, udgav mange år senere en bog med titlen ”Minder – nordslesvigske folkelivsskildringer”, som indeholder en omtale af Johannes Busck, der skildrer ham som en håbløs idealist, der ikke duede til noget, men mest levede af sin families penge. De selvbevidste nordslesvigske storbønder har ikke haft megen sans for den københavnske akademiker, der løb med en af deres bedste piger. Den meget yngre Refslund Poulsens skildring er ikke baseret på noget personkendskab til Johannes, men udelukkende på gammel bovlundsk vonhörensagen.

Husmand og agitator i Brøns

Det nygifte par slog sig ned på en mindre landejendom i Brøns i Vestslesvig temmelig langt fra Bovlund. Hvor pengene kom fra, ses ikke, men hans mor var jo så lidt som Bunde Refslund uden midler. Hverken tømrerarbejdet eller landbruget var hovedsagen for Johannes, og han var formentlig ikke særlig god til nogen af delene. Betoningen af håndens arbejde var rigtignok en central del af hans ideologi, men hans hovedinteresse var det folkelige, nationale og kristelige arbejde blandt sønderjyderne. I Brøns og rundt i Nordslesvig arrangerede han foredrag med talere, som han tilkaldte fra kongeriget. Der ligger blandt hans papirer breve fra bl.a. den gamle vækkelsesprædikant Peder Larsen Skræppenborg, Dons, som han kendte fra Koldingegnen og vel også fra vennemøderne på Vartov, fra valgmenighedspræst Rasmus Lund i Øster Jølby på Mors og fra Christoffer Bågø på Testrup højskole. Johannes kendte mange grundtvigianere rundt i riget, og folk ville hellere end gerne ned og tale for de stakkels sønderjyder. Han var også tidligt ude med den andelsbevægelse, som først senere slog igennem i kongeriget. Det fremgår, at han grundlagde en brugsforening i Brøns, som han selv var bestyrer for. En senere formand bad ham i 1882 om at komme og hjælpe foreningen med at nedlægge sig selv. Sønderjyderne var i deres kamp mod den prøjsiske stat i det hele taget tidligt ude med fænomener, som først siden for alvor slog igennem nord for Kongeåen. Forsamlingshuset i Bovlund var et af de allerførste forsamlingshuse overhovedet, Brugsforeningen i Brøns en af de første brugser, højskolen i Rødding, Danmarks første, blev i 1865 udgangspunkt for

Askov og alt, hvad deraf fulgte, og den frimenighed, som opstod i Rødding og omegn i 1874, da frimenigheden i Ryslinge var blevet valgmenighed, blev model ikke alene for de sønderjyske frimenigheder, men også for frimenighederne på Mors, i Hanherred og andetsteds i kongeriget. Bunde Refslund og hans svigersøn spillede en rolle i det hele.

De tyske myndigheder fik snart øje på Johannes Busck. En dag i 1875 kom han hjem til Anne, som sagde, at gendarmene havde været der og meddelt, at han skulle være ude af Slesvig inden 24 timer. Han samlede hvad han kunne og hastede nordpå, mens den gravide Anne drog hjem til sine forældre i Bovlund, hvor hun samme år fødte deres barn nummer to, en søn som i dåben fik navnet Gunni efter sin farfar.

Gårdmand i Eskelund ved Brørup

I byen Eskelund ved Brørup lige nord for grænsen var der en større gård til salg. Klevanggård hed den. Den købte Johannes, velsagtens med midler fra sin arv efter faderen og hjælp fra moderen. Kort efter modtog han et brev fra storbonden Jørgen Fausbøl på Branderup Mølle i nærheden af Bovlund:

Kjære Busck! Jeg ønsker dig rigtig til Lykke med gaardhandelen. Alle siger at du har faaet dig en god gaard, og du kommer jo ogsaa til at bo paa en flink Egn blandt brave Folk, saa I maa være meget glad for denne Lykke. Kjære Busck mange Tak for den Tid du har været her iblandt os, og Tak for hvad du har gjort for os henede, det er meget, men vi paaskjønner alle den djærve og ufortrødne Kamp som du har ført for os, det er ikke os alle givet saaledes at kunde ofre sig for en Sag... Kjære Busck Tak for den Tid, nu skal vi saa undvære dig... vi skal jo ogsaa nok holde ud med Guds hjælp, om Kampen vi fører ogsaa bliver paa vores egen træge Maade, saa tror jeg dog at den skal nok føre til Maalet.

Klevanggård skulle være et foregangslandbrug. Han eksperimenterede med det nye fodermiddel roer, kornrensning og meget andet og deltog i nye vigtige tiltag på egnen såsom oprettelsen af Ladelund Landbrugsskole 1879 og Brørup andelsmejeri 1884.

Desuden kom han på Askov højskole, hvor han i 1860'erne havde besøgt sine søstre Andrea og Julie, der hørte til skolens første elever, og forstander Schrøders, som han kendte hjemmefra. Schrøders kone Charlotte var søster til hans ungdomsven Ludvig Wagner, som var blevet præst i Farup ved Ribe og af og til holdt foredrag på højskolen. Johannes kendte også de to andre lærere, Nutzhorn og Rasmus Fenger, som sammen med Schrøder var brudt op fra Rødding og havde grundlagt Askov i 1865. Den sidste var søn af hans fars nære ven P.A. Fenger. Og samme år som Johannes og Anne slog sig ned på Klevanggård, kom hans søster Mally og hendes mand Bo Bojesen til

egnen. Bo blev i 1875 læge og fast lærer på højskolen. Fire år senere kom hans yngste søster Augusta. Hun havde været elev en sommer og kom siden på besøg hos søster Mally og Johannes. Der traf hun den femte af højskolens lærere, cand.jur. Anders Pedersen. De giftede sig i 1879 og byggede samme år et splinternyt hus ”Veum” ved skolen med plads til mange elevværelser og en stor stue til undervisning, hvor også Augusta havde timer med eleverne. I lange tider opholdt deres gamle mor, Julie Busck, sig i Askov hvor hun bl.a. hjalp Anders Pedersen med undervisningen i engelsk, især udtalen, som hun havde lært sig under sit ophold hos stedsønnen Gunni i England. Endelig havde de også deres gamle husven fra Brøndbyvester, N.J. Termansen, på egnen. På et tidspunkt flyttede også Annes bror, mejerist Hans Refslund til Askov, hvor han blev gartner.

Johannes og Anne var i den grad blandt venner. De forøgede til stadighed familien. I 1877 fik de en datter, som blev kaldt Julie efter sin farmor, i 1879 en søn Karl Augustin Johannes, kaldet Johannes, som var svagelig, i 1881 en datter Karen og i 1884 endnu en søn, som blev kaldt Bunde efter sin morfar. Forholdet mellem Bunde Refslund og hans svigersøn havde tilsyneladende jævnet sig. Børnene var hver sommer på ferie i Bovlund, og der var ikke længere nogen modsætning mellem Bovlunderne og Askov. I Askov havde de slet ikke brugt de penge, de i sin tid havde fået stillet i udsigt fra Rødding, og da Cornelius Appel i 1874 blev ordineret som præst for den nye frimenighed i Rødding, skete det i Askov højskoles gymnastiksal. Til gengæld var der et spændt forhold mellem Askov og Brørupegnen, hvor Klevanggård lå.

Men landbruget gik det ikke så godt for Johannes. Den almindelige landbrugskrise var på sit højeste. Det var svære tider for landbruget både nord og syd for grænsen. Den almindelige omlægning til animalsk produktion var endnu i sin vorden. Johannes var blandt foregangsmændene, men andelsbevægelsen og hvad deraf fulgte var endnu i sin vorden. Askovlærerne var også foregangsmænd. Rasmus Fenger underviste i roedyrkning, Bo Bojesen, Johannes’ svoger og ungdomsven, købte 1878 gården Dortheasminde i nabolaget og drev selv moderne landbrug, og en ny Askovlærer, Niels Pedersen, grundlagde i 1879 landbrugsskolen i Ladelund. Men de havde alle bedre styr på økonomien, end Johannes havde. Han åndelige interesser fik igen overtaget.

Johannes og det moderne gennembrud

Fra omkring 1880 kastede han sig ud i den ene offentlige debat efter den anden i Højskolebladet, Dansk Kirketidende og andre tidsskrifter. Fra København bredte sig en ny elitær ånd, som Johannes ret sent blev opmærksom på, begravet som han var i sit folkelige og nationale arbejde i det fjerne Sønderjylland og i de kirkelige spørgsmål, som fra studietiden havde optaget ham allermest. Det

moderne gennembrud, som var indledt med Georg Brandes' forelæsninger i 1871 ved Københavns universitet, slog mere og mere igennem, og i eliten bedte ateismen sig, som det fremgik af bl.a. J.P. Jacobsens romaner og hans oversættelse af Darwins "Arternes Oprindelse".

Johannes sendte i 1879 en artikel til venstretidsskriftet "Dansk Folketidende" med titlen "Et spørgsmål". Spørgsmålet lød: "Hvem eller hvad indestår os for at hele den matematisk-naturvidenskabelige viden er sandhed og lys og ikke løgn og mørke?" Artiklen blev ikke optaget, men den venlige redaktør, venstrepolitikerens Harald Holm sendte ham en udførlig begrundelse for afslaget. Holm så ikke nogen uforenelig modsætning mellem den videnskabelige erkendelse og troen. Begge stammede de fra Gud. Johannes blev ved sit og gjorde i et langt svar yderligere rede for sit standpunkt:

- -for troen er der en forskjel på hvad der er virkeligt her i verden og hvad der er sandhed, thi for den er Satan med sin løgn, synd og død lige så virkelig her som Åndens lov og lys, og kan der ikke aflægges et for den fyldestgørende vidnesbyrd om videns sandhed, da må troen nødvendigt jo mere den bliver sig bevidst komme til at stå tvivlende over for en viden, ved hvilken slægten ganske vist har gjort sig jorden underdanig og udretter kæmpeværker, men i hvis lys lige så vist den enfoldige kristelige tro ikke kan trives, medens vantroen kan varme og varmer sig i dens stråler.

Den moderne videnskab og dens resultater var i klar konflikt med hans og hans fædres tro, og i sin tid på universitetet havde filosofiprofessor Rasmus Nielsen lært ham, at tro og viden var uforenelige og uensartede erkendelsesformer. Også i andre skrifter beskæftigede han sig indgående med dette tema, bl.a. i en polemik 1883 mod de grundtvigianske præster J.N.L. Dalsgaard og Frederik Jungeren og Askovlæreren Poul la Cour, som på hver deres måde så den naturvidenskabelige erkendelse som et sandt lys fra Gud på hans eget skaberværk. For Johannes handlede naturvidenskaben ikke om sandhed, dvs. om Gud, men udelukkende om denne verden og dens virkelighed, og erkendelsen af naturlovene udsprang ikke fra Gud, men fra naturen selv. De moderne forsøg på at bygge bro mellem de to uforenelige erkendelsesformer var af samme surdej som den rationalisme, hans far og Grundtvig i sin tid havde kæmpet imod.

Johannes tog dermed parti i de voksende modsætninger inden for grundtvigianismen, som startede straks efter Grundtvigs død. Den norske digter Bjørnstjerne Bjørnson, som mange havde set som Grundtvigs arvtager, nærmede sig Georg Brandes, fremskridtstroen og "fritænkeriet" og forkastede helt troen på helvede og en personlig djævel, til sidst hele kristendommen. En venstrefløj af unge grundtvigianere, mest skolefolk og bønder, sympatiserede med ham, hvorimod en højrefløj beståen-

de af grundtvigske præster, bl.a. Peter Rørdam, Th. Rørdam og den skarpsindige Otto Møller, tog klart afstand fra fritænkerne. Otto Møller (1831-1915) udgav i slutningen af 1870'erne en bog med titlen "Til Forstaaelse og Bedømmelse af Nutidens Fritænkeri", som Johannes forholdt sig til i en artikel i det nye "Højskolebladet", som var begyndt at udkomme fra Askov i 1876. Bogen var et skarpt opgør med fritænkeriet, som ifølge Møller slet ikke var nogen ny foreteelse, men en gammel skade, der var indledt allerede med syndefaldet og Adam og Evas ulydighed mod Gud og siden var dukket op igen og igen. Heri gav Johannes Otto Møller ret. Han var meget glad for bogen, "den alvorligste og dygtigste tidsbetragtning, jeg længe om nogensinde har læst", skrev han, men han var også uenig med Møller på en række punkter, især to: Møller betegnede for det første kristendommen som "det bestående", Guds egen åbenbaring, som fritænkeriet uberettiget gør oprør imod, for kristendommen har ret. Nej, skrev Johannes, kristendommen har ingen sådan ret i denne verden, slet ikke som noget bestående. Verden er under konstant forandring og har været det siden syndefaldet, og i verden findes også djævelen og alt hans væsen. Ikke mindst i kirken som institution og i det statsautoriserede og statslønnede præsteskab, som stiller sig i vejen for en sand folkelig udvikling af kristendommen. Kristendommen er kun tro og håb til menneskelivet og dets fremtid i et evigt liv hos Gud, den er ikke nogen bestående orden, som fritænkerne uretmæssigt gør oprør imod. De har med deres naturlove og disses forbløffende overensstemmelse med denne verdens virkelighed mindst lige så megen ret i verden, som kristendommen har. Johannes gør flere steder i sine efterladte papirer rede for sit syn på kristendommen og historien, som han mente lå i sand forlængelse af hans fars og Grundtvigs opfattelse. Historien var for ham menneskelivets udvikling frem mod frelsen hos Gud i et konstant opgør med djævelen og alle hans gerninger. Djævelen havde første gang vist sig for Eva, hvad der førte til syndefaldet, siden havde han fået Kain til at slå sin bror ihjel, og menneskenes vantro havde ført til syndfloden. På grund af menneskenes vantro og overmodighed i Babel havde Gud skabt folkene og folkeånderne med deres forskellige sprog, og siden havde han i sin uendelige kærlighed til menneskene måttet ofre sin egen søn. Fristeren var altid på færde som over for Jesus i ørkenen, skulle altid bekæmpes og blev det, således at menneskelivet gennem kristendommen faktisk udviklede sig både i det enkelte menneske, i det enkelte folk og på verdensplan frem mod målet, foreningen med Gud. Der var nu en mulighed for første gang en mulighed for en helt fri udvikling i den retning både folkeligt og individuelt, men denne mulighed blev konstant hindret af den statsautoriserede kirke og dens statslønnede præsteskab. Johannes' opfattelse af historiens gang kan forekomme eksotisk for en moderne betragtning. Netop på hans tid, omkring 1880 opstod den moderne historievitenskaber med Kristian Erslev og andre, som er grundlaget for de

fleste moderne danskeres historieopfattelse, men for Grundtvig og hans tilhængere, herunder bl.a. Ludvig Schrøder, der i de samme år udgav sin verdenshistorie, begyndte verdenshistorien stadig med syndefaldet og havde som hovedlinje Guds styrelse og den åndelige udvikling i kristen forstand frem mod Kristi genkomst. Alt andet var underordnet.

For det andet er Johannes uenig med Otto Møller, når han skriver, at de kristne ikke bør læse fritænkernes usunde og usædelige bøger.

Det er jo indlysende, at vi ikke i ånd og sandhed kan afsige hvad vi ikke kjender og at vi aldrig kan vinde den del i vor Herres evige og salige liv, som er vort kristne håb, uden at vi ved et fuldt bevidst kjendskab også til alle Satans gjerninger og væsen i menneskelivet, ved et frit valg er tyet ind under Guds vingers skygge. At der er fare på færde, såvel når "kjødets evangelium drager ungdommen", som når det gjælder et manddomsliv i tro trods videns tvivl, det ved jeg alt for vel; men det får ligegodt ikke at hjælpe; vi kan ikke blive siddende i mørke angående det liv, der rører sig i os og om os, vi må kjende til bunds alt hvad, der kan røre sig i en menneskesjæl.

Otto Møller og hans ligesindede ville ikke blande kristendom med politik. De ønskede at holde grundtvigianismen på afstand af venstrereformpartiet og accepterede Estrupregeringens provisorier. Venstregrundtvigianerne rasede, og selv om ledende højskolefolk som Schrøder i Askov og Trier i Vallekilde indtil videre ikke udtalte sig om politik, blev deres skoler arnesteder for venstrefolk og kampen mod provisorierne. Johannes gled mere og mere til venstre. Men helt ud til Morten Pontoppidan og venstregrundtvigianere kom nåede aldrig. De forlod i deres iver for at følge med tidsånden helt kristendommens grundlag, afskaffede i deres glade kristendom både djævelen og helvede og ville koncentrere opmærksomheden om livet før døden, og den gik slet ikke. Således kom Johannes til at stå i et slags ingenmandsland mellem de stridende lejre inden for grundtvigianismen, mellem Otto Møller og Morten Pontoppidan, den præstelige højregrundtvigianisme og den folkelige venstregrundtvigianisme. Og han var en stejl og skarpt skåren debattør, ingen taktiker, som Ludvig Schrøder var det.

Kirkepolitik i 1880'erne

Johannes havde altid interesseret sig for politik. Han havde i 1863 været imod de nationalliberales novemberforfatning, og han var fortsat imod de nationalliberale, som i 1870'erne allierede sig med Estrup og hans godsejere imod det forenede venstre. Johannes tog bøndernes parti, var jo nu selv en bonde. Men han var bekymret for alliancen med de københavnske intellektuelle, Edvard Brandes, Viggo Hørup m.fl. Nok var han enig med dem i forsvarssagen og Hørups "Hvad skal det nytte?", men de var jo fritænkere mange af dem og havde ikke forstået, hvad selve formålet med det folkeli-

ge arbejde var: at udvikle den kristne menighed til et menneskeliv i fuld frihed. Nok var kampen om forsvarssagen og parlamentarismen vigtig, men for Johannes stod kampen mod statskirken i centrum for al politik, ja for historien og menneskelivet i det hele taget. Og mange andre grundtvigianere havde det som han. Den nære kontakt til Askov gennem hans søstre og svogre og de hyppige offentlige møder på skolen gav ham løbende indsigt i, hvad der rørte sig i tiden, også på det kirkelige område. Fra begyndelsen af 70'erne var skolen begyndt at tage tidligere elever ind til videreuddannelse; bl.a. uddannede man folk, der ville være præster i Amerika. Efterhånden opstod den tanke, at Askov også kunne uddanne folk til de danske frimenigheder i Sønderjylland, som der kom flere og flere af. Den første slesvigske frimenighedspræst var jo i 1874 blevet ordineret i skolens gymnastiksal af den første danske. Og hvorfor ikke også uddanne præster til de danske valgmenigheder og derved blive et folkeligt alternativ til universitetets latinske teologuddannelse? Et minimum af latin og græsk skulle der naturligvis til, men det kunne Askov også klare. Anders Pedersen havde helt fra sin elevtid på Askov i 1873 undervist præsteemnerne i græsk, og dem var der en del af. Mange af de kvikkeste Askovelever ønskede brændende en alternativ præsteuddannelse.

Som i alle forhold gik Schrøder forsigtigt frem. Han passede på ikke at lægge sig ud med nogen, ville gerne skaffe støtte og elever fra så mange kredse som muligt. Og det var effektivt. I 1878 var det lykkedes ham at få Askov godkendt som en udvidet højskole, som optog tidligere højskoleelever fra hele landet til et videregående kursus, der kunne kvalificere dem til lærerstillinger på friskoler og højskoler. Denne "frie uddannelse" uden eksaminer kom til at spille en stor rolle inden de kommende generationer af grundtvigianere. I realiteten og i al stilfærdighed blev den udvidede højskole i Askov, hvad der kom ud af Grundtvigs planer om "Skolen i Soer". Schrøder var desuden stifter, udgiver og redaktør af Højskolebladet, og de store offentlige augustmøder på Askov blev i realiteten videreførelsen af vennemøderne på Vartov, som efter Grundtvigs død blev mere og mere umulige på grund af de indre spændinger blandt grundtvigianerne. Askov, som ejedes af Schrøder og hans lærere, Nutzhorn, Anders Pedersen og Bo Bojesen i fællesskab, blev kort sagt det åndelige og faktiske centrum for hele højskolebevægelsen. Vartov var stadig centrum for grundtvigianismen som præstebevægelse, og Grundtvigs efterfølger som præst ved anstalten C.J. Brandt var redaktør af de grundtvigske præsters tidsskrift Dansk Kirketidende, som bragte Otto Møllers, Peter Rørdams og andres lærde præsters begavede indlæg, men som mere og mere mistede kontakten med den folkelige bevægelse. Til Askov søgte også venstregrundtvigianerne, herunder mange præster, især fra valgmenighederne ud over landet og fra frimenighederne i Sønderjylland.

Omkring 1880 opstod der et kirkeligt røre på Mors. Her havde en kreds af bønder omkring 1870 bygget en stor kirke i Øster Jølby midt på øen og selv fundet en præst til den, nemlig Rasmus Lund, som Johannes et par år efter havde haft i Sønderjylland på foredragsrejse for at fortælle sønderjyderne om, hvordan man selv kunne danne en menighed, bygge sig en kirke og finde sig en præst. Øster Jølby var en valgmenighed og var som sådan en del af folkekirken eller statskirken, som Johannes og venstregrundtvigianerne kaldte den, og dermed underkastet statens regler og tilsyn gennem biskop og provst. Da morsingboerne fik en ny nidkær statskirkelig provst, gik det galt. De ville gerne have deres store børn til alters, hvad børn ikke måtte, og de ville ikke gøre skriftemål før altergangen, som man skulle. De ville kort sagt være fri af statskirken og dens regler, ligesom de i forvejen havde deres egne friskoler, deres egen højskole, deres ”frimøller”, ”fridoktor” og ”frijordemoder” og fra 1877 også deres egen avis, ”Morsø Folkeblad”. Rasmus Lund gjorde, som hans menighed ville, hvad der førte til sammenstød med den nye provst.

De efterhånden mange grundtvigske valgmenigheder rundt i landet fulgte spændt situationen på Mors, som blev en slags prøvesag for den kirkelige frihed. En kreds af valgmenighedspræster og deres menigheder ønskede et møde, og Askov var en oplagt mulighed. Anders Pedersen rejste i sommeren 1880 til Mors for at få et indtryk af forholdene. Han vendte hjem og foreslog, at højskolen skulle indkalde til et stort møde om sagen. Det mente Schrøder ikke gik an, men han ville gerne lægge hus til, hvis andre indkaldte til mødet. Et intensivt forarbejde gik i gang, som Johannes sikkert – uden at vi kan dokumentere det - var yderst aktiv i, og i 1881 indkaldte Rasmus Lund og en anden præst på Mors, Frederik Nygaard, til møde i Askov den 2. august. Der kom over 700 præster, lærere og bønder fra hele riget og mange fra Slesvig. Togene til Vejen station var overfyldte, og fra stationen til højskolen sås en sand folkevandring af mennesker med deres sengetøj i store sække. Hvordan skolen har skaffet mad og overnatning til alle de mennesker, må guderne vide. Mange bønder i omegnen lagde hus til. Anne har haft travlt hjemme på Klevanggård. Et andet problem var talerrækken, som nærmest var uendelig. Johannes havde tegnet sig, men nåede aldrig op på talerstolen. Størsteparten af forsamlingen var bønder, men de fleste talere var præster. Ingen højregrundtvigianere var til stede. Rørdam, Otto Møller og deres ligesindede deltog ikke i foretagendet. De gik ikke ind for en større frihed, end den der allerede var opnået med sognebåndsløsningen, valgmenighedsloven af 1868 og den lempelige forvaltning af reglerne, som var praksis de fleste steder. Schrøder bød velkommen til vennemødet, som han kaldte det, og udtrykte ønsket om, at man faktisk ville optræde som venner, holde uenighederne inden døre og ikke lade striden mellem de ældre og de yngre grundtvigianere komme frem i offentligheden, således som det var sket i de senere år. Hans

ønske blev langt fra fulgt, skulle det vise sig. Forhandlingerne gik i gang. En stor del af præsterne med pastor Leth fra Middelfart i spidsen talte for præstefrihed, forstået som præstens frihed til selv at styre liturgien og prædike efter sin overbevisning, frihed til selv at åbne og lukke altergangen for hvem, han ønskede, og endelig fri adgang til embederne for egnede lægfolk og ikke kun teologiske kandidater fra universitetet. Pastor Brandt fra Vartov var skeptisk over for især det sidste punkt, det samme var mange af de tilstedeværende sognepræster. Men det store flertal af bønder og lærerne i forsamlingen ville have frihed til at vælge præster af deres egen midte og lønne dem efter eget ønske og ikke efter de traditionelle, stats sanktionerede retningslinjer.

Det viste sig umuligt at forene de stridende synspunkter. Parterne gik hver til sit, og efter intense forhandlinger i sene nattetimer enedes fløjene om hver sin adresse til regering og rigsdag, en ”stor” adresse fra flertallet og en ”lille” fra et mindretal bestående af sognepræster, bl.a. Johannes’ fætter J.H. Monrad og hans morbror Henrik Bech. Begge adresser med underskrivernes navne blev bagefter trykt i Dansk Kirketidende. Mindretallet ønskede ikke nogen grundlæggende forandring af den bestående ordning, mens flertallet bestående af valgmenighedspræster (20%), lærere, de fleste fra friskoler og højskoler (35%), og bønder (38%) fulgte valgmenighedspræsternes synspunkt og krævede præstefrihed, dog uden at medtage bøndernes og mange læreres ønske om menighedernes frihed til selv at ansætte og lønne deres præster. Morsingboernes navne fyldte godt op under den store adresse. Her stod også en lang række fremtrædende højskoleforstandere, bl.a. Ernst Trier, Jens Nørregaard, Morten Pontoppidan og Ludvig Schrøder, og mange højskolelærere, men ingen fra Askov. Hverken Nutzhorn, la Cour, Anders Pedersen eller Bo Bojesen havde skrevet under.

Det havde Johannes heller ikke. Han var på ingen måde tilfreds med resultatet, hverken den store eller den lille adresse. Efter Askovmødet rejste han en intens debat i Højskolebladet, Nordisk Maa-nedsskrift, Dansk Kirketidende og hvor han ellers kunne komme til orde, om statskirken og dens fastlønnede præster, herunder valgmenighedspræsterne. I et skrift på 26 sider med titlen ”Om Præstelønnen i Folkekirken”, som han fik trykt i Kolding 1881, efter at det havde været i Højskolebladet, skrev han bl.a.:

Når vi spørger hvorfra denne ordning med statslønnede præster er kommet, da vil dog vel neppe nogen vise til kristendommen, men nævne det som statens eget værk. At staten ved at tildele præsteskabet retten til at forkynde kristendommen og forvalte Herrens nådemidler, samtidig knyttede det til sig som sin embedsstand med fast løn og sikkert levebrød og gjorde det til en borgerpligt for folket at lade som de troede hvad deres præster prædikede, det er der ikke stort at sige til; staten havde magten og dermed retten; med ved at der dannedes et præsteskab, der støttet og båret af den verdslige magt brugte kristendommens navn og lærdom til åndeligt at trælbinde folkene og kvæle deres

naturlige liv, dermed førtes slægten længere og længere ind på en af de mørkeste veje ad hvilken den har vandret, idet kristendommens frigørende åndsliv under statens præsteskabes hænder stivnede til en død lære og et fask skin, der lagde sig som et centnertungt åg på menneskelivet... Hvilken arbejder, skomager, skrædder eller hvem som helst med et lille gran af redelighed og selvfølelse vil tage betaling for sit arbejde, når det finder mishag og er ubrugbart. Han tager hellere sit arbejde igen frem for den andens penge, når der med dem skulde følge vrede og onde ord. Således viser livet det menneskelige hver dag, men hvorledes viser det præsteskkabet?

Hovedproblemet var efter hans opfattelse "levebrødspræsten", som Søren Kierkegaard havde kaldt ham, teologen, der søgte og fik sig et embede, som byggede på sognebørnenes ydelser, uanset om de brugte ham eller ej. Johannes mente, at sognemenighederne skulle erstattes af frie menigheder, hvor præsten levede af den indtægt han fik fra dem, der faktisk søgte ham og ikke en anden præst. Han så for sig en folkekirke bestående af frie menigheder i fri konkurrence med hinanden med præster, de selv havde valgt og selv aflønnede. Dette ville føre til en kraftig opblomstring af den folkelige kristendom, mente han, og en stærk forøgelse af menighedernes og kirkernes tal. Det måtte gerne ske inden for en landsdækkende folkekirkes rammer, men ikke inden for statskirkens, som den var nu. Den var kun en folkekirke af navn, ikke af gavn.

Der var i forlængelse af Askovmødet virkelig gang i de kirkelige diskussioner ud over landet. På Mors skærpedes konflikten med provsten og hans statskirke. Rasmus Lund tog ukonfirmerede børn til alters. Han blev tilrettevist og idømt bøde, men bøjede sig ikke, hvorefter kultusminister Scavenius fratog ham retten til at døbe, vie og begrave folk. Men han blev ved. Menigheden på Mors dannede i praksis en frimenighed uden for folkekirken, men uden i første omgang at kalde den sådan. De var ikke udtrådt, hævdede de, det var statskirken, der havde udelukket dem.

Den højredominerede stat søgte på visse måder at gå blidt til værks for ikke at skabe større uro, men valgte alligevel den hårde linje, som de gældende regler foreskrev. Arrangørerne af Askovmødet blev tiltalt for ikke at have gået kommandovejen gennem deres foresatte, og de grundtvigske præster på Mors fik forbud mod at gå til alters hos Lund i Ansgarskirken, som de hidtil havde gjort. Til udarbejdelse af den fremtidige kirkeforfatning nedsatte højreregeringen uden om rigsdagen "Det kirkelige Raad" bestående af bisperne og en enkelt teologiprofessor.

Johannes blev uvenner med den kreds af præster, hans egen far havde tilhørt, og som nu hans fætter J.H. Monrad, der senere efterfulgte Brandt som præst i Vartov og redaktør af Dansk Kirketidende, var en fremtrædende figur i. Det var Monrad, der havde været den vigtigste talsmand for mindretallet på Askovmødet. Han fortsatte i tidsskriftet sine angreb på Johannes og hans ligesindede, så Jo-

hannes måtte svare ham i et indlæg, som blev det sidste Johannes nogensinde fik optaget i Dansk Kirketidende. Her skrev han bl.a.:

...blev vi ikke baarne af en stærk Tro til vor Sags Sandhed og Sejer, da maatte Fortvivlelsen have drevet os i den Kamp for Menneskelivets Sandhed og Lykke, mod hvilke den statskirkelige Kristendom i sin giftige Fordragelighed og falske Fredsommelighed alle Dage har været og alle Dage vil vedblive at være det stærkeste Bolværk; thi først bag denne Kamp dæmmer for os Dagen, der gjemmer vor Længsel og vort Haab. Men lige saa urigtigt det er at stemple os som dem, der vil sætte et apostolisk Menighedsliv i Kraft ved ydre Foranstaltninger, lige saa urigtigt er det at betegne os som dem, der ingen Præsteuddannelse og ingen Præsteløn vil; thi Sandheden er, at vi vil hverken have det ene eller det andet afskaffet, men kun omordnet saaledes, at Folket, naturlig og frit forenet i Menighedskredse, selv faar den fulde Afgjørelse af, hvorledes den Mand skal uddannes, som de vælger til Præst, og at hans Løn som saadan bliver afgjort i Forhold til den Tilslutning, som han vinder til den Kreds, som han samler om sig og derfor i Forhold til det Arbejde, som han folkelig taget gjør; men at sige, at dette er ensbetydende med at ville afskaffe Uddannelse og Løn er en løs Paastand... Den ydre Ordning, der for os staar som Maalet for det nuværende Frigjøllesarbejde eller for en folkekirkelig Ordning er altsaa den: at medens Statskirkens Sognekredse afløses af frit samlede Menighedskredse, der i Lighed med de nuværende Valgmenigheder selv afgjør Valget af deres Præst, opstaar der baade her og der skoler, der ved Siden af den bestaaende, det theologiske Fakultet, uddanner Præster og til hvilke de forskellige Kredse kunne henvende sig for at finde en brugbar Mand, som hverken havde været paa den ene eller den anden Skole, men havde fundet den Uddannelse og den Udvikling, som der krævedes af ham, udelukkende i Livet selv. Udgifterne hertil, saavel til det større Antal Kirker, som der maaske sine Steder kunde blive Brug for, som navnlig til Præsteløn, Præsteskoler osv. skulde saa afholdes af de rige kirkelige Midler, som vi har i Tiende, Præstegaarde osv. osv., i et eller andet Forhold hvorved den Tilslutning og Paaskjønnelse blev det afgjørende, som det Arbejde, der blev gjort saavel af Præsteskoler som af Præster, fandt hos Folket. Hvad der vilde vindes ved en saadan Ordning, det var først og fremmest det, at det Ansvar for Kristendommens rette forkyndelse, som Staten og dens Præsteskab har tilranet sig, blev tilbagegivet Folket... Hvorledes kristne Præster kan undlade at spejde efter og arbejde for en saadan Ordning, men end ogsaa kan holde af alle Kræfter paa en statskirkelig Ordning, hvor aandelig Frihed og Selvstændighed banlyses og Hundreder af udygtige og uværdige Præster underholdes til Spot og Skjændsel for Kristendommen og til Pine og Plage for det Folk, hvis Brød de spiser, det vil blive vanskeligt at forklare og umuligt at forsvare.

Et hårdt og nedladende gensvar afsluttes af Monrad med ”den Overbevisning, at dersom det gaar efter J.B.’s Hoved, saa vil han og hans friste den samme Skjæbne, som de første Korsfarere, der uden Mandstugt og i tøjlesløs Sværmeri droge af sted mod det hellige Land, men døde af Pesten eller faldt for de vantros Sværd, længe inden de naaede det Maal, hvorefter de stræbte. Ogsaa disse Korsfarere ville falde i de vantros Vold eller dø af Fanatismens Pest. Og hermed tager jeg Afsked fra min kjære Fætter.”

Herefter opgav Johannes dialogen. Han så efterhånden ingen anden udvej end en adskillelse af stat og kirke og en udtrædelse af statskirken som den, grundtvigianerne havde drøftet lige siden det første vennemøde i Vartov 1863. Grundtvig, hans far og han selv havde frarådet udtrædelse, men nu var der ikke andet at gøre. Hverken højregrundtvigianerne, mellemgruppen med folk som J.H. Monrad eller til syvende og sidst også venstregrundtvigianere som Morten Pontoppidan var med på Johannes' radikale linje. Også bønderne bøjede nakken. Det kirkelige røre lagde sig. De for Johannes helt afgørende kirkepolitiske spørgsmål mistede mere og mere interesse også blandt de indbyrdes uenige grundtvigianere. Fra 1883 overtog de verdslige politiske modsætninger omkring visnepolitikken og forsvarssagen al interesse.

Status ved år 1885

I et skrift fra omkring 1885 med titlen "Dagbogsblade" gør Johannes en slags status over sit liv. Skriftet er henvendt til et "du", hvis identitet ikke fremgår. Det rummer bl.a. følgende formuleringer:

Således som jeg vejledet af faders og Grundtvigs vidnesbyrd fandt Herren selv levende og personlig i sine ord i menigheden, blev opgaven for mig som kristent menneske ikke blot med det evige liv for øje men også med en timelig gerning og virksomhed for øje den ene et forblive tro mod ham der for mit syn stod for mig, med hele sin fylde af lys, sandhed og kærlighed og med en moders villighed til at give sit barn alt hvad det havde behov for både i tid og evighed når det kun havde hjerte til at give sig hen i tro og tage imod hans tugt som hans gaver. Med det mål, som jeg da havde for øje og vilde arbejde mig frem imod, nemlig en gerning i Herrens tjeneste, kom jeg forholdsvis let over den første skillevej, som jeg kom til, nemlig den hvor tro og viden mødes; men efterhånden lærte jeg, at livet ikke i virkeligheden var så let en sag, at gå viden forbi og følge troens vej og ser mig endnu, efter over 20 års forløb, tidt og mange gange rådvild og modløs ved skillevejen igjen, ligesom jeg, når jeg ser tilbage på den vej, jeg har tilbagelagt, ser, hvad jeg ikke så i min ungdom, at om end troens og videns veje mødes på samme sted, nemlig i den menneskelige bevidsthed og klart og kjendeligt gå hver til sin side, så slynge de sig dog så sælsomt og underligt mellem hinanden, at der skal en lang livserfaring til for at skjelne dem så vidt, at man ikke altid og altid skal blive ført tilbage til skillevejen på ny. Mindet om det lys, der imidlertid for mig i min ungdom lå over troens vej og drog mig ind på den, det har så tidt jeg stod ved skillevejen igjen, draget mig ind på den på ny med håb og længsel efter at finde det virkelighedsliv i kristelig ånd, som det er det kristelige vidnesbyrds mål og opgave at føre os til, og vor gerning at finde, om vi skal blive i stand til at forsvare vor påstand om at kristendommen er et helt og fuldt menneskeliv også her i verden og om vi ikke mere og mere skal trykkes af selverkjendelsen af at vor kristelige beklendelse er "et ord foruden dåd" og derfor vort liv for os selv og for andre som en sky foruden regn og som en strengløs bue. Så ofte som jeg enten mundtlig eller skriftlig er fremkommet med noget, har en af de stærkeste anker mod mig været den, som jo også blev gjort gjældende mod mig, da jeg forlod studeringerne, at jeg ikke kunde give tid og derfor forlod den historiske udviklings rolige, men stille vej. Det er imidlertid slet ikke det, der volder uroen i mig, at det ikke

går raskt; og at jeg i over 20 år har kundet vente, trods den store modsætning, som jeg har følt mig i til den almindelige bevidsthed, og været pint og trykket af, er også vidne herom. Hvad der derimod har voldet og volder uroen i mig, det har været og er det, at det kristelige menighedsliv hos os, ikke for mine øjne er på vejen fremad mod sit mål, men går ad veje hvor bejdelsen og forkyndelsen mere og mere visner hen, medens håbet til de kommende slægter tæres af det mismod, som følelsen af vort eget kristenlivs tomhed og uvirkelighed har avlet.

De grunde, som for mig mere og mere har stadfæstet rigtigheden af at vi ere på afveje, ikke med vor lære med med vort liv, har jeg fundet på forskellige steder... (her følger en gengivelse af hans tidligere skrifter om forholdet mellem tro og viden, som allerede er omtalt)... Når jeg derfor tidligere forskellige gange har søgt, og nu ved denne redegørelse med en alvor som ikke før søger kamp, da er grunden til det vel nok såvel den personlige at se mit hele liv, mit et og alt, min ungdomsdrøm og mange lange års frygt og håb stemplet som en falsk anskuelse som også den overbevisning at den enfoldige tro og troens ånd på det dybeste såres ved den erkendelse og forkyndelse der under trykket af nutidens almindelige bevidsthed mere og mere breder sig på den kirkelige anskuelses grund; men kamp herimod kunde jeg ikke søge uden et lyst håb om fred og enighed som kampens mål, et håb som jeg har let ved at bevare til den enkelte...Hvad der for mine øjne har lammet og lammer hele vor livsudvikling, er det at vi så lidt har evnet at føle alvoren og dybden af Grundtvigs advarsler mod den latinsk-tyske theologi og hele øvrige skoledannelse.

Johannes opgav ikke sin kamp, men tiden og grundtvigianerne stod ham imod. Højrefløjen anså ham for en fusentast, og venstregrundtvigianerne forlod mere og mere den grundtvigianisme, han var opdraget i, og forsonede sig med verden. Morten Pontoppidan, hvis bror var en af den nye tids digtere, forkyndte som nævnt, at det var denne verden, det drejede sig om, ikke den hinsidige, og han var meget populær blandt Askovs elever. To nye unge lærere, som blev ansat på skolen i 1882, teologen Holger Begtrup og filosofen Jakob Knudsen, der havde været elev på skolen i begyndelsen af 1870'erne, drejede i samme retning og vandt større tilslutning blandt eleverne end de ældre lærere. De stærkt religiøse svogre Anders Pedersen og Bo Bojesen trådte i baggrunden. Johannes' ven Ludvig Wagner og andre præster, som havde holdt foredragsrækker på skolen, blev ikke længe indkaldt. Mere og mere mistede Askov sit præg af vækkelsesskole i Grundtvig-Koldsk forstand. Nutzhorn koncentrerede sig om sin musik, og Ludvig Schrøder begyndte at undervise i samfundsforskel for til sidst at gå ind i politik. Som forstander holdt han skolen åben for alt, hvad der rørte sig i tiden, og tiden var ikke længere til vækkelse. Den politiske kamp om forsvar og parlamentarisme og de økonomiske problemer fortrængte interessen for kirke og kristendom. Også Johannes var åben for, hvad der skete i tiden og verden, men hans hovedanliggende var og blev, som det havde været det for hans far og Grundtvig, menneskelivets og folkelivets udvikling frem mod foreningen med Vorherre i det hinsidige. Omkring 1885 stod Johannes, efter at den kirkelige kamp ebbede ud, som en isoleret skikkelse blandt grundtvigianerne, ikke kun på grund af sine radikale synspunk-

ter og polemiske form, men også fordi tiden ændrede sig. Sekulariseringen skred frem, også på landet.

Fra Klevanggård til Friheden

”Bekymrer eder ikke for eders liv hvad I skulle spise, eller hvad I skulle drikke; ikke heller for eders legeme hvad I skulle iføre eder. Er ikke legemet mere end maden, og legemet mere end klæderne? Ser på himmelens fugle; de så ikke og høste ikke og sanke ikke i lade, og eders himmelske fader føder dem. Ere I ikke meget mere værd end de?” Disse ord fra Bjergprædikenen prægede alle dage Johannes’ liv, men den går jo ikke, hvis man skal drive et større landbrug som Klevanggård, heller ikke hvis man lever så nøjsomt i det daglige, som Johannes og Anne gjorde. Der skal et minimum af interesse for pengeforretninger til. I 1885 måtte han give op. Hans søster Augusta og hendes mand overtog gården og drev den videre, idet Anders Pedersen langsomt gled ud af lærerarbejdet på Askov, som også hans svoger Bo Bojesen gjorde det på sin gård. De havde fortsat penge stående i skolen, men landbruget optog mere og mere af deres tid. Og deres koners. Mally fødte i 1885 sit niende barn. Augusta var ikke så heldig. Hendes første barn var dødfødt, og hendes andet, en pige, døde før sin 2 års fødselsdag i 1890. Hun var blevet døbt Ædle Veum efter huset i Askov. Noget tyder på, at nogen længtes tilbage. Da de i 1903 solgte Klevanggård og flyttede ind i et nyt hus i Brørup, fik det navnet ”Lille Veum”.

Både Klevanggård og ”Lille Veum” stod åben for hele familien og især dens mange børn. Der findes et familiefoto fra Klevanggård en sommerdag i 1880-90. Meget levende er det, uden tidens sædvanlige stive opstillinger. I forgrunden ligger gårdmand Anders Pedersen i græsset mellem en flok børn, som ikke er hans egne. Bag ham sidder hans svigerinde Mally, der er mor til en del af dem. Hendes ældste søn Johannes Bojesen, som ligger i græsset yderst til højre, var opkaldt efter hendes bror Johannes, blev tømrer som han og siden farfar til en berømt tegner ved navn Johannes Bo Bojesen. Til venstre sidder Mallys mand Bo Bojesen på en omvendt stol med Johannes og Annes ældste søn Gunni stående ved siden af i et par hjemmegjorte, ret lasede bukser. I døren står Johannes’ søster Julie Busck-Nielsen mellem to ældre fastre. Hendes mand var død et par år i forvejen som departementchef i krigsministeriet. På bænken langs muren ses til venstre den lille, livlige Augusta, som siden blev kaldt ”Augustamor”, fordi hun var som en mor for den yngre generation. Hun var en stor fortæller både hjemme og rundt i forsamlingshusene af bibelsk historie, sagaer og eventyr. Yderst til højre sidder den gamle bedstemor Julie Busck omgivet af børnebørn og bag hende hendes søn Johannes isoleret på enden af en bæk. Længere inde på bænken sidder i nogen afstand

hans kone Anne med blikket rettet mod ham. Noget tyder på, at han ikke har følt sig helt tilpas på den gård, de havde måttet forlade. For deres seks børn har det sikkert også været en stor sorg at skulle rejse derfra.

De flyttede en del rundt det næste par år, boede bl.a. en tid i et hus kaldet ”Skovly” på nordsiden af Vejle fjord. I 1887 fæstede Johannes en mindre landejendom på Sjælland i nærheden af Stigs Bjergby, hvor faderen havde været præst og han selv var født. Mange minder kan han dog ikke have haft fra sit fødesogn, som forældrene var flyttet fra allerede i hans tredje leveår. Det hus, som fra nu af blev hans, Annes og deres børns hjem, kaldte han ”Friheden” efter sit vigtigste ideal. Anne havde samme år født endnu en pige, som blev opkaldt efter hende selv og døbt Anne Refslund Busck. Sidst i 1887 var familiens børn følgende: Ingeborg på 14, Gunni på 12, Julie på 10, Johannes på 8, Karen på 6, Bunde på 4 og Anne på 1. Året efter døde den lille Anne, Aje, som de kaldte hende på sønderjysk. Samme år fødte Anne endnu en pige, som blev kaldt Nanny, vist efter ”Augustamor”, som rettelig hed Nanny Augusta. I februar 1890 fik de endnu en stor sorg. Da døde den 8-årige Karen. Af hjernebetændelse, sagde doktoren. Hendes storebror, den 14-årige skibsdreng Gunni, som havde fået fri fra sit skib, skrev den 20. februar 1890 i sin dagbog:

Natten mellem Søndag og Mandag kl. 1 døde Karen den 10ende Februar (Farmoders Fødselsdag). Fader og Moder var oppe hos hende, da hun døde, hun drog blot nogle dybe suk, saa var det forbi, uden nogen smerte eller kamp. I de sidste fire døgn havde hun ikke faaet søvn i sine øjne og heller ingen mad faaet ned, hun laae i den sidste tid i én stilling og kunde kun røre den ene haand. Søndag morgen var far kørende hos doktoren, men fik ham ikke med hjem. Søndag aften var H. Nielsen herhjemme en lille vending, det var de ogsaa i aftes. Søndag morgen, da fader var hos doktoren, blev moder saa glad, for en gang hun stod ved sengen, saa Karen opad og smilede saa kønt og saa derpaa hen paa moder, som om hun havde set noget rigtig kønt og vilde fortælle det til hende. Det samme smil kom ogsaa igen engang jeg var hos hende, og ligeledes engang efter at fader var kommen hjem.

Karen blev begravet i Stigs Bjergby kirke den 15. februar i knagende frost. Johannes og Anne havde været i København og fået familiens gamle ven pastor Hoff i Vartov til at komme og stå for højtideligheden i kirken. Jordfæstelsen på den kolde kirkegård måtte de selv tage sig af, Hoff skulle nå et tog hjem. ”Skønt midt på vinteren var der over 30 krandsse”, skrev Gunni. Der var folk fra egnen og venner fra Vallekilde, ”de samme som til Ajes begravelse med undtagelse af vor familie, dem var der ingen af.” Gunni havde ellers et nært forhold til familien, især dem i Bovlund, som han ustandseligt skrev breve til, viser dagbogen. Men vinteren har nok holdt både dem og den gamle farmor og hendes søstre og andre børn fra at rejse så langt.

Den fattige familie var hårdt ramt, men synes at være rykket så meget tættere sammen. Det var ikke noget nemt liv for Anne. Datteren Nanny har mange år senere fortalt, at hendes far engang, da de havde det strengt, foreslog Anne, at hun skulle flytte hjem til Bovlund en tid. Han forstod at det var svært også for hende. Men hun blev hos sin mand og sine børn. Der er mange vidnesbyrd fra de overlevende fem børn om et intenst familieliv. Johannes var selv lærer og præst for dem. Det har han været god til. Af Gunnis dagbog og andre af børnenes skriftlige efterladenskaber fremgår det, at de skrev næsten fejlfrit dansk og havde en relativt stor viden om Danmarkshistorie og Bibelskhistorie. Familien holdt andagt hver morgen, bad bordbøn og aftenbøn, lyttede ved aftensædet til fortællinger og sang meget, bl.a. en ”skumringsvisse”, som Johannes selv havde skrevet i sine yngre år på melodien til ”Det er så yndigt at følges ad”, og som siden i hans sønners familier gik under navnet ”Farfars sang”. De første to og de to sidste vers lyder:

Det er så yndigt, når sol går ned,
 når nat fremruller, og dagen ender,
 at kunne sidde i kærlighed
 om arnens ild mellem kære venner,
 og blidt og stille med røster milde
 i kvælden silde at tale om.

Hvor er det yndigt, vi har et hjem,
 som vi mod aften med brudte kræfter,
 når dagen sorgen fik stor i gem
 med vished dog kunde hige efter,
 og at derinde er fred at finde
 for bittert minde og sjælesorg.

Ja, det er yndigt at tænke på,
 når stjerner tindre på himmelbue,
 at der vort hjem vi engang skal få,
 skal Jesus ansigt til ansigt skue,
 og at derinde skal sorgen svinde
 og glæden rinde til evig tid.

Så kom, du Frelser og vær vor gæst,
 så ofte som vi her sidde sammen;
 din ånd den milde os lære bedst

med barnetro at istemme Amen
 da skal med glæde vi engang kvæde
 i himmelsæde Halleluja.

Året efter Karens død, i 1891, fødte den nu 39-årige Anne endnu en pige, som blev kaldt Karen efter sin søster. De var altså stadig syv søskende, som holdt meget sammen, også efter at de ældste var begyndt at rejse ud, Gunni til søs og Ingeborg til sin uddannelse som sygeplejerske. Johannes, som var svagelig, blev hjemme. Gunni skrev regelmæssigt til dem begge.

Den næstyingste, Nanny, har i Stigs Bjergby kirkeblad skrevet et stykke om sit barndomshjem i ”Friheden”: ”Baade min stærke Faer og min søde, rene Moer var meget afholdt af naboerne, som de meget ofte besøgte lidt i mørkningsstunden. Imens ryddede min søster Karen og jeg saa lidt op, og naar Faer og Moer saa kom hjem, havde vi vores sædvanlige gode mørkningsstund, hvor Faer og Moer fortalte om deres hjem m.m., og vi saa sang. Ja, ja! Hvor havde vi det godt! En aften om ugen – om vinteren – samledes naboerne hos os, og saa læste Faer højt, og til sidst sang vi en aftensang.” Af Gunnis dagbog fremgår det også, at de hver dag var på besøg eller havde besøg af naboer eller tilrejsende. Nanny fortæller i sit noget rosenrøde erindringskrift, at når faderen havde besøg af Ernst Trier og andre gamle grundtvigske venner, lå hun inde under bordet og lyttede til deres time-lange kloge snak. Hun forgudede sin far, gemte siden mange af hans ting, både papirer, fotos og genstande, bl.a. det store billede af Gunni Busck, som hendes forældre havde hængende i deres stue og bordtæppet fra hans bord, som hun fik over sig i sin kiste, da det blev hendes tur. Hendes efterladenskaber gik derefter ind i slægtsarkivet og ligger for en stor del til grund for nærværende skrift. Hvad den store familie har levet af på den lille ejendom, som ikke engang var deres egen, er noget af en gåde. De havde som andre husmandsbrug lidt husdyr og kornavl og desuden mange frugttræer, så de kunne sælge en del æbler og pærer, men ellers har de nok selv fortæret de fleste af ejendommens produkter. Johannes gik ud på arbejde som tømrer og daglejer, men de rygter, der siden gik i familien om, at de solgte ud af det sølvtøj, Anne havde arvet fra gården i Bovlund, har måske en del for sig. Det er også muligt, at Johannes har arvet lidt mere efter sin mor, end han allerede havde fået til sine ejendoms køb.

Den 2. januar 1902 blev Johannes og Anne bedsteforældre. Gunni, som havde faret til søs i mange år, først i de hjemlige farvande, siden på de store have, havde giftet sig med en pige, han havde mødt hos ”Augustamor” på Klevanggård, nemlig Asta Engberg, datter af pastor Harald Engberg i Hundslund og hans afdøde første kone Frederikke Læssøe. Gunni havde købt sig en fiskekvase, ”Stevns”, som han og Asta drog til Island i om sommeren. Om vinteren underviste han fiskere i

navigation på Stevns højskole. Her fødte Asta deres første barn, en pige, som blev døbt Ingeborg efter sin faster og sin oldemor. Det var en stor glæde. Men samme år blev familien i ”Friheden” ramt af endnu en stor sorg.

Sønnen Johannes’ død i 1902

Johannes, en smuk og begavet ung mand, der som nævnt var svagelig og havde boet hjemme i alle sine 23 år, måtte give op. Han døde hjemme en sommerdag i 1902 og blev begravet ugen efter. Hans ulykkelige far har efterladt kladden til et brev uvist til hvem, hvori han giver udtryk for sin sorg og sine tanker om sønnens efterliv. Herom skriver han:

Når man således, som jeg har måttet åringer igennem, ser et elsket barn føres nærmere og nærmere til dødens port, er det naturligt at ens tanker ofte har søgt derhen og speidet efter at finde lidt lys i mørket, som dér møder os. Liv efter døden, et evigt liv hos Gud i kraft af vor Herres og Frelsers lidelse og død for os og gensynsglæden med de i troen på deres synders forladelse i Jesu navn hensovede, ved du har været et af mit livs lyseste håb og glæder; men ved selve døden, bortgangen herfra – eller rettere ved de tanker og forestillinger, som vi forbandt hermed, har der mere og mere for mig været noget uklart og ufatteligt, som jeg mindre og mindre har kunnet forsone mig med. Al den tale vi fører om at vi ved døden ”kommer hjem til Gud”, ”kommer op til Gud i himlen” osv. osv., er for mig mere og mere blevet tanke og meningsløse ord..... thi når vi følte i os selv hvor umådelig fjernt vi inderst i vort hjærte var fra at leve hans liv i sandheds og kærligheds ånd – hvor varmt end længslen derefter tidt kunde brænde i os – så blev den nådeshandling ved døden at gøre mig elendige synder salig hos sig til en vilkårlig magthandling, ja en volds-handling, som der for mig hvilede et sådant mørke over, at jeg aldrig har kundet komme derigennem... Hvad jeg derfor ved lyset, der for mig skinner i det ord ”dødsriget hører til menneskeverdenen”, er blevet vissere og vissere på, det er – lad mig sige det således som jeg forleden sagde det til min søn, da jeg havde fulgt ham til stationen og vi sad og ventede på toget; thi da vi der sad lige over for døren til 1ste og 2den klasses ventesal, sagde jeg til ham: Der kan du se min dreng for dine øjne, hvad jeg forleden da vi havde begravet din bror, sagde om dødsriget; hele forskellen mellem ham og os, er kun den, at han er der inde bag den for os lukkede dør i en bedre ventesal og han kører på 1ste klasse medens vi må nøjes med 3die. Anderledes er forskellen ikke. Toget som vi skal fremad med mod vort fælles mål, det er det samme. Thi det er i dødsriget som her: Herrens Ord i hans menighed.... Da er det, der giver mig glæde ved min drengs grav slet ikke det, at hans sjæl nu er hos Gud i himlen, som der fortælles mig til trøst fra alle sider, - det kunde for mig kun blevet en kilde til frygt og bekymring om han nu var blevet ført hjem til Gud – men hvad der giver mig trøst og glæde det er den overbevisning at han gik ind i dødsriget med en så ærlig og sand hjærtelig længsel efter et rent liv under Guds vingers skygge at jeg er sikker på, at Herrens engle også har mødt ham ved dødens port og ført ham lige ind i den kristne menighed, som vor Herre og Frelser har grundet også i vort folkesamfund dér, og at han i den i langt højere grad end vi evner det her med åben t hjærte kan tage imod Guds velsignelse som ved hans Helligånd også der strømmer ned i skybrud til Guds menighed.

Hans tanker om livet efter døden var ikke så enkle som hans fars. Forestillingen om det evige liv var i større modvind, end den havde været før 1870. Men Johannes holdt fast. Han var ikke så fast i troen på, at han skulle gense sine børn hos Gud, som faderen havde været. Djævelen var tættere på Johannes end på Gunni, men håbet var stærkt.

Kirkepolitik én gang til

I 1901 var venstrereformpartiet omsider kommet til magten. Dets leder J.C. Christensen lod en anden være statsminister og tog selv kultusministeriet, for kirkens forhold lå den grundtvigianske degn meget på sinde. Han afskaffede straks "Det kirkelige Raad", som højreregeringen havde nedsat i 1883 uden om rigsdagen, og fremlagde fire lovforslag, et forslag om menighedsråd, som lagde præstevalget og kirkens økonomiske forhold ind menighedsrådet, et forslag til lov om brugen af kirkerne, som åbnede dem for sognebåndsløsere og frimenigheder, et forslag til lov om valgmenigheder samt et forslag om bestyrelsen af de selvvejende kirker. Én gang til rejste der sig en større diskussion om kirkepolitikken, dog slet ikke af samme intensitet som i 1880, især ikke blandt grundtvigianerne, som var blevet langt mere "rummelige". De opfattede sig ikke længere i samme grad som den rette kristne menighed. J.C. Christensen havde intet hastværk. Han var pragmatiker i en endnu højere grad end Schrøder og søgte at tage hensyn til alle lejre, både Indre Mission, grundtvigianernes forskellige fløje og "Kirkeligt Centrum", som de høj Kirkelige nu kaldte sig. Hans lovforslag blev udsat for en storm af kritik. Til sidst blev de tre første vedtaget, men kun som midlertidige ordninger og med betydelige modifikationer. Bl.a. blev menighedsrådenes ret til at vælge præst indskrænket til en høringsret. Et kirkeligt udvalg under folketinget blev nedsat bestående af 37 medlemmer, hvoraf de fleste var lægmænd, bl.a. Ludvig Schrøder og Poul la Cour fra Askov. Dets forhandlinger fylder flere trykte bind og vakte enorm interesse i kirkelige kredse, fremgår det af Dansk Kirketidende. Udvalget fremkom i 1906 med et fuldstændigt forslag til en kirkeforfatning, som dog mødte så voldsom modstand, at det aldrig kom i rigsdagen.

Skulle man overhovedet have en kirkeforfatning? I grundloven af 1849 stod, der at kirkens forhold skulles "ordnes ved lov", intet andet. Siden var der kommet to love: loven om sognebåndsløsning 1855 og valgmenighedsloven 1868, men den kirkeforfatning, der havde været tale om i 1849, var aldrig blevet til noget. Grundtvig syntes slet ikke, man skulle have sådan en, og det var stadig mange grundtvigianeres mening. Men Johannes mente, at tiden var moden. Han var langt fra enig med J.C. Christensen, der gik med til alt for mange kompromisser og ville bibeholde sognemenigheden, men han syntes, man skulle lave et tillæg til grundloven om folkekirken. Det var i virkeligheden ret

enkelt og kunne gøres meget kort, mente han, for folkekirken skulle kun være en ramme om de frie menigheder. Han satte sig ned og udarbejdede sit eget "Forslag til lov om Folkekirken", som blev udgivet i kommission hos Gjellerups forlag i 1905. Forordet er underskrevet Johs. Busck, Friheden, Mørkøv Station, Julen 1904. For en gangs skyld har Johannes fraveget sin moderne retskrivning og holdt sig til den officielle. I forbemærkningen skriver han bl.a.:

Kirkelivet, der er vokset frem paa den af vor Grundlov givne Folkekirkes Grund, den evangelisk-lutherske, flyder i tre Hovedstrømme, "den højkirkelige", "den grundtvigske" og "den indre Missions", hvilke vi tro mod Livet, der har afsat dem, og tro mod vor givne Gudsyrkelsesfrihed ikke bør og ikke maa hemme i deres frie Løb. Saa skal vor Folkekirkes Forfatning derfor blive et skærmende Hus for det folkekirkelige Liv, saaledes som det lever og aander iblandt os, da maa vor Folkekirke blive som en stor Domkirke med flere Fløje, hvor hver kirkelig Retning frit kan samles i sit, medens de dog alle skærmes af de samme Mure og under samme Tag, kaldes til den samme Guds Hus af de samme Klokkers Klang og vandrer under det ene og samme Midterskibs Buer, op at knæle ved den samme Guds Alter, der en Gang, naar vor Udviklings Maal er naaet, vil blive "alt i alle"....

Naar vi kun vedtager en Lov om, at de Menighedskredse i Folkekirken, der selv har valgt deres Præst, skal have folkekirkelig Ret til at indrette sig i deres Lære og Gudsyrkelse, som de vil, da er i Grunden dermed alt det gjort, som vi ved Lov kan gøre, saa foruden en Lovbestemmelse herom, behøver vi kun nogle faa supplerende Bestemmelser. Alt hvad vi derfor trænger til for at faa en Forfatning for vor Folkekirke, er kun en lille Tillægslov til vor gamle Forfatning, med et omtrent saalydende Indhold.

Herefter følger den korte lovtekst i sin helhed:

Forslag til Lov om Folkekirken

§ 1.

Saasnaart mindst 20 Valgmenighedskredse har forenet og organiseret sig som en Folkekirkeafdeling med en selvvalgt Biskop og Kirkestyrelse, skal de have folkekirkelig, ligesom de alt har grundlovhjemlet Ret til i deres hele Lære og Gudsyrkelse at indrette sig, som de selv kan blive enige om og forsvare for deres Gud og deres Samvittighed, naar kun, som Grundloven kræver: "intet læres eller foretages, som strider mod Sædeligheden og den offentlige Orden".

§ 2.

Præsterne i disse Folkekirkeafdelinger skal altid vælges frit af deres menighedskreds, som de skal tjene, og maa ikke kaldes af deres Biskopper eller anden kirkelig Styrelse, der kun bør indsætte dem i Embedet.

§ 3.

Ingen maa ansættes som Præst, uden at han opfylder de Betingelser, der kræves for at kunne blive det.

§ 4.

Biskopperne vælges af Præsterne og Menighedsraadene paa den Maade, som hver Kirkeafdeling for sig nærmere bestemmer, men deres Valg skal godkendes af Kongen.

§ 5.

Biskoppen repræsenterer sin Kirkeafdeling og er i alle sager Mellemand mellem dem og Kirkestyrelsen.

§ 6.

Vælger en Kirkeafdeling mere end én Biskop, bestemmer den selv, hvilken af disse der skal være Afdelingens Repræsentant.

§ 7.

En Folkekirkeafdeling har ret til selv at uddanne sine Præster, dog under Folkestyrelsens Tilsyn, hvad deres almenmenneskelige Udvikling og Oplysning angaar, for at den kan have den for Folkesamfundet nødvendige Sikkerhed for, at de, der skal røgte Præstegerningen for Folket og underholdes af dettes Midler, er modne og veloplyste Mænd.

§ 8.

Størrelsen af den i Grundloven tilsagte Understøttelse foreslaas af Kirkeministeren og fastsættes paa den aarlige Finanslov.

§ 9.

Biskoppen for en Folkekirkeafdeling skal aarlig indgive Beretning til Kirkeministeren om Antallet af saavel Menighedsmedlemmer som Præster tillige med andre Oplysninger, der kan være nødvendige for Ministeren, for at han kan fremsætte sine Forslag om Understøttelse.

§ 10.

Anvendelsen af Understøttelsen bestemmes af Kirkeafdelingen selv.

§ 11.

Alle Landets Kirkehuse skal, saa snart det kan ske, gaa over til at blive Folkets fælles Ejendom.

§ 12.

Til at føre det nødvendige Tilsyn med disse, og de andre til kirkeligt Brug hørende Sager, ansætter Ministeren stedlige Kirkeværger, der ogsaa skal ordne Brugen af Kirkerne for de forskellige Kirkeafdelinger.

§ 13.

Efterhaanden som Folket samler sig i disse frie Folkekirkeafdelinger, nedlægges Sognekredsene efter Lovgivningsmagtens Bestemmelse.

§ 14.

Den i mange Aar paatænkte Forandring af Lønnen til Sognepræsterne virkeliggøres og alle kirkelige Midler samles i et Fond til kirkeligt Brug og anvendes efter Ministerens Indstilling og de paa den aarlige Finanslov givne Bestemmelser.

§ 15.

Alle nuværende direkte Ydelser til Sognepræsten og Sognemenigheden bortfalder efter de for Valgmenighedsmedlemmer gældende Bestemmelser.

Forslaget var moderat i forhold til Johannes' tidligere skarpe standpunkter. Han var blevet ældre og mere besindig, men hovedtrækkene er fastholdt. Der ligger i forslaget en gradvis afskaffelse af statskirken med dens sognemenigheder og bispehierarki til fordel for en folkekirke bestående af frie menigheder, som vælger og aflønner deres egne præster og samlet i afdelinger selv bestemmer, hvilken lære og gudsdyrkelse de vil have, dog inden for den evangelisk-lutherske tro, som er stadfæstet i grundloven. Det ligger i forslaget, at alle menigheder med tiden skal blive valgmenigheder inden for den nye, frie folkekirkes rammer og altså ikke frimenigheder som dem, der efterhånden fandtes mange af i Danmark, og slet ikke frikirker, som man kendte det i Skotland og USA. Johannes tager i et efterskrift udtrykkeligt afstand fra disse frikirker. Alle kirkehuse overtages af staten, der stiller dem til rådighed for menighederne, og ansætter kirkeværger til at forvalte dem. Staten overtager tillige alle andre kirkelige midler, herunder alle ydelser og lønninger til de sognepræsteembeder, som efterhånden forlades, og samler dem i en kirkefond, hvorfra hver afdeling over finansloven modtager en årlig understøttelse, som afdelingen selv disponerer over til lønninger og andre udgifter. Hver afdeling har ret til selv at uddanne sine præster, som altså ikke nødvendigvis skal have universitetseksamen.

Hvori havde Johannes modereret sig? For det første med hensyn til den gradvise overgang. "Vi kan bibeholde vor gamle Kirkeordning uantastet, saa at de, der ikke vil forlade den, kan leve deres Liv som hidtil", skriver han efter ordlyden. For det andet med hensyn til præstelønnen. Menigheden skal ikke selv finde alle midler til aflønning af præsten, men kan gennem sin afdeling få en understøttelse fra kirkefonden, som den selv kan supplere efter evne og vilje. For det tredje har staten fortsat en væsentlig indflydelse via sin rådighed over kirkehuse og midler, via præsternes indberetningspligt og via sit tilsyn med præsteuddannelse m.m. gennem en såkaldt "folkestyrelse". Overhovedet er hans oprindelige, totalt liberalistiske program væsentligt modificeret og mere realisabelt. Forslaget vandt da også en vis lydhørhed hos politikerne. Johannes havde allerede i efteråret haft et møde med 10-12 folketingsmænd om det. Her havde han mødt velvilje, men desuden en række indvendinger, som han imødegår i et efterskrift i publikationen. For det første: Hvem skal føre kirke-

bøgerne og stå for de andre verdslige opgaver, som sognepræsterne bestrider? Johannes: det kan de statsansatte kirkeværger tage sig af. For det andet: Hvem skal lønne de nye afdelingers præster, indtil der bliver frigjort tilstrækkeligt mange af de gamle sognepræsteembeder? Det skal de frie menigheder selv; det har ikke været hovedtanken med forslaget at skaffe understøttelse til de frie menigheders præster. For det tredje og vigtigste: Hvilken myndighed skal afgøre, om de nye menigheder og afdelinger holder sig inden for den evangelisk-lutherske kirkes ramme? Det skal afdelingerne og deres biskoper selv, biskoper, som i øvrigt er godkendt af kongen. Så vidt lovforslaget med forbemærkning og efterskrift.

Der opstod i januar 1905 en ny politisk situation, som åbnede muligheder for forslaget. J.C. Christensen dannede en ny venstre-regering med sig selv som konseilspræsident (statsminister) og lod sit parti, venstre-reformpartiet, ekskludere hele sin venstrefløj med P. Munch og Ove Rode i spidsen. Spændinger inden for partiet gik langt tilbage, men var steget brat efter systemskiftet, da J.C. Christensen forvandlede sig fra oppositionspolitiker til magthaver. Han anlagde i alle spørgsmål en tilbageholdende, ulden og taktisk ledelsesstil, som bød Munch, Rode og mange andre venstremænd imod, og allierede sig med den sjællandske højrevendte venstreleder P.A. Alberti, som de hadede. Udslagsgivende blev det, at J.C. Christensen skiftede standpunkt i forsvarsspørgsmålet. Det rejste så store protester på venstrefløjen, at han måtte skille sig af med dem. Straks gik Munch og Rode i gang med at forberede stiftelsen af et nyt parti, som skulle repræsentere det gamle, sande venstre. Ove Rode, ”barnebarn” af Johannes’ moster Mally, skrev udkast til et partiprogram, som skulle forelægges på et stort delegeretmøde i Odense, hvor stiftelsen skulle finde sted. I programmet skulle der også stå noget om de kirkelige forhold. Her så Johannes en mulighed. Forfatteren Peder Thisted, lærer i Kirke Helsing i Vestsjælland, havde anmeldt hans lovforslag meget positivt i Sorø Amtstidende og var med til at udforme, hvad der skulle stå i partiprogrammet om skolen og skattevæsenet. Johannes har efterladt sig en række breve, som Thisted sendte ham forud for Odensemødet, der fandt sted den 20. og 21. maj 1905. Den 1. maj meddelte Thisted, at han just havde været i København og mødt Munch og Rode, som havde givet ham udkastet til partiprogram, hvor der om kirken stod følgende: ”Gennem Udvikling af Menighedernes Selvstyre forberedes Overgangen til et frit Menighedsliv uden Statens Indblanding. Rigsdagens Lovgivningsmyndighed paa det kirkelige Omraade opretholdes.” Det var for vagt, havde Thisted sagt til dem, og foreslået følgende sammenfatning af Johannes’ forslag: ”Salg af alle Præstegaarde. Samling af alle Folkekirkens Midler i en Fond, der under Rigsdagens Medvirkning forvaltes af Kirkeministeren. Ophævelse af alle Sognebaand. Frie folkekirkelige Menighedsorganisationer med forholdsmæssig Understøttelse fra Folke-

kirkens Fond. Præste- og Bispevalg.” ”De fandt dette Forslag bedre end deres eget.” skrev Thisted til Johannes, ” Nu maa De forme et Forslag, hvis de ikke er helt tilfreds med mit; men det maa ikke gerne blive længere.” Johannes og Thisted blev begge valgt som delegerede til det partistiftende møde i Odense, men der kom ikke meget med af Johannes’ forslag. I det vedtagne program nævnes de kirkelige forhold først til allersidst i kun to linjer: ”Ved den videregaaende Udvikling af Valgmenighedernes Frihed og Menighedernes Selvstyre muliggøres Overgangen til et frit Menighedsliv uden Statens Indblanding. Rigsdagens Lovgivningsmyndighed paa det kirkelige Omraade opretholdes.”

Kirkepolitikken var tydeligvis ikke central for det nye parti. Kun for så vidt den kunne være en yderligere understregning af de demokratiske principper, som var partiets hovedanliggende, havde kirkepolitikken nogen interesse. Munchs og Rodes interesse for venstregrundtvigianernes synspunkter var vel først og fremmest taktisk bestemt.

Det kirkelige udvalg, hvor der sad en del grundtvigianere, også venstregrundtvigianere, arbejdede videre på den kirkeforfatning, der havde været talt meget om lige siden 1849. Fra mange sider søgte man at påvirke arbejdet. Et af de mest effektive forsøg deltog Johannes i. På et møde i Odense samledes i januar 1906 en gruppe bestående af ”den gamle frihedsmand Johs. Busck”, som P.G. Lindhardt kalder ham i Den danske kirkes historie, forstander Holger Begtrup fra Frederiksborg højskole og en række præster, bl.a. Th. Helveg, Carl Koch, Frederik Bruun og Anders Rud, gift med Johannes’ niece Gudny Bojesen. De vedtog en udtalelse, kaldet ”Odensemanifestet”, som efter offentliggørelse i Kristeligt Dagblad og Dansk Kirketidende fik en vis betydning for forhandlingerne i det kirkelige udvalg. Manifestets hovedpunkt var, at der ikke, som det var foreslået i udvalget, burde nedsættes en ”Kirkedag” som øverste myndighed for folkekirken. De andre punkter om menighedernes indflydelse på præsteansættelsen, også af folk uden teologisk uddannelse, og menighedens og præstens frihed til at indrette gudstjenesten, som man ville, og udlåne kirkehuset også til andre kirkesamfund, var holdt i ret vage vendinger, og de menigheder, der omtaltes, var de gamle sogne- menigheder, ikke de frie menigheder, Johannes forestillede sig. Han var utilfreds med udtalelsen. På bagsiden af et brev fra Holger Begtrup, dateret marts 1906, har han kradset kladden ned til et svar, hvor der bl.a. står:

Kære Begtrup! Som jeg sagde det i Odense var det mig en stor skuffelse at en sådan samling af grundtvigske præster ikke kunde optage Gr.’s kirketanker (præstefrihed) som grundlag for vort kirkepolitiske arbejde. Havde vi kundt det, så havde den grundtvigske kreds været det rette arbejdssted. Da vi nu imidlertid ikke kunde det, men blev ved helt jævne demokratiske krav, som man ikke behøver at være grundtvigianer for at dele, men kun almindelige ånds-

frie mennesker, finder jeg det rimeligt, naturligt og formålstjenligt, at vi vender os til alle dem, som vi kan vente at finde samstemning hos herom; og da vore rigsdagsmænd dertil er dem der skal bære vore krav frem til virkeliggørelse, synes mig at vi særlig er henviste til dem.

Begtrup, der var venstremand som de fleste højskolefolk, skulle henvende sig til sit partis folketingsmænd og Johannes til sine radikale partifæller i folketinget. Det gjorde han bl.a. på partiets landsmøde i Odense i 1906, hvor han ud over Odensemanifestet stadig betonedede, at kirken var en ”ren og nøgen borgerlig samfundsordning”, som der intet helligt var ved, og som man sagtens kunne lave om på ved at ophæve sogneinddelingen og alle andre ”statskirkelige lænker” til fordel for de frie demokratiske menigheders selvstyre. Han fremlagde også disse synspunkter på et møde i Studenter-samfundet i København, hvortil han var indkaldt til sammen med venstregrundtvigianeren Morten Larsen. Men han vandt ikke gehør for sit angreb på sognemenigheden. Hans lovforslag blev lagt hen. Hans virksomhed fik vel nogen effekt. Selv skrev han i et brev til sin søster Julie i sommeren 1906, at han gennem De radikales partiprogram ”fik bundet vort parti til arbejdet for frihed i folkekirken” og forhindret en adskillelse af stat og kirke, som partiets stiftere ellers havde haft på programmet. Også Odensemanifestet fik en vis indflydelse. Først i det kirkelige udvalg, hvor Ludvig Schrøder og andre blev skeptiske over for tanken om en Kirkedag, siden i offentligheden og i Folketinget, hvor modsætningerne i de kirkelige spørgsmål blev så store, at det forslag til en kirkeforfatning, som udvalget omsider nåede frem til, aldrig blev fremsat. Kirken fik ikke sin forfatning og har endnu i 2015 ikke fået den. Måske er tiden moden til at hale Johannes 110-årige forslag frem til ny overvejelse, nu hvor kirken for alvor er blevet en lille, isoleret samfundssektor for et svindende antal særligt interesserede.

Det var den ikke for Johannes. For ham var menighedslivet det centrale i samfundets og folkets liv. Den sande grundtvigianisme var for ham en folkelig bevægelse fra nedden, som på statskirkens ruiner skulle rejse folket og dets frie kristne menigheder til en ny fremtid, ikke for nogle demokratiske rettigheders skyld, men for frelsens. Men det gik grundtvigianismen, som det gik de fleste folkelige bevægelser, højskolebevægelse, andelsbevægelse, arbejderbevægelse, afholdsbevægelse osv.: bevægelser forgår, institutioner og organisationer består. Bølgen kan være nok så stor, før eller siden falder den tilbage i havet. Hvad der bliver tilbage, er nogle sociale strukturer, bestående af mere og mere professionelle agenter, der i den sidste ende får sagen som levebrød, således som præsterne for længst havde fået det, levebrødsorganisationsfolk, levebrødspolitikere osv. Årtierne før 1914 var landsorganisationernes storhedstid. Landboforeninger, mejeriforeninger, brugsforeninger, højskoler, fiskeriforeninger, fagforeninger og arbejdsgiverforeninger samlede sig i landsorganisationer for at

få den størst mulige indflydelse på den stejlt voksende statsmagt. Et af hovedargumenterne for den Kirkedag, som mange af kirkens folk ønskede sig i 1906, var, at præster og menigheder skulle gøre det samme. De fik ikke nogen kirkedag, men de fik langs ad vejen en omlægning af deres levebrød. Tiende, præstegård og accidenser, dvs. offer m.v. blev afløst af fast løn. Det økonomiske grundlag herfor var en særlig kirkeskat og et klækkeligt tilskud på finansloven. Vækkelsesbevægelser forgår, men levebrødene består. Søren Kierkegaards og Johannes Buscks angreb var kun små irriterende fluer, som hurtigt var viftet væk. Inden for kirkens rammer fortsatte vældige diskussioner om både lære og organisation, men den kirkelovgivning, J.C. Christensen havde påbegyndt i 1901, trak ud og blev først afsluttet, da sønderjyderne skulle have ordnet deres kirkeforhold efter genforeningen 1920. Modsætningerne mellem grundtvigianere, missionsfolk og højkirkelige fortsatte både centralt og lokalt og kunne blive alvorlige nok, navnlig i forbindelse med embedsbesættelser, men færre og færre interesserede sig for, hvad der foregik inden for kirkens rammer. Kirken mistede sin centrale position i samfundet, først i byerne, siden på landet, og de kirkelige retninger stivnede. Grundtvigianismen blev til en lejr med sine egne høvdinge, højskoleforstandere, bisper og lærde præster, kendte personligheder, som blev tilbedt af den menige hob. De brugte ordene ”folkelig” og ”folkelighed” om tilhørsforholdet til den grundtvigianske lejr og stemte næsten alle på partiet Venstre. Den voksende arbejderbevægelse var ikke ”folkelig” og blev det aldrig. Kun nogle få grundtvigianere som Fernando Linderberg og Carl Koch, medunderskriver på Odensemanifestet, havde gjort ”det sociale spørgsmål” til deres hjertesag. Socialdemokratiet og De radikale interesserede sig ikke meget for hverken kirken eller ”folkeligheden”, anså nærmest begge dele som modstandere, og disse to partier havde jo i lange perioder regeringsmagten og flertallet i folketinget. ”Den gamle frihedsmand” Johannes blev en hjemløs i alle lejre. Den fremtidsdrøm, han fra sin ungdom havde sat livet ind på, fortonede sig.

De sidste år

Livet i Friheden ændrede sig, efterhånden som børnene flyttede hjemmefra. Den ældste, Ingeborg, blev uddannet som sygeplejerske på kystsanatoriet på Refsnæs og havde en del år stilling der, ikke så langt hjemmefra. Senere blev hun sygeplejerske og lærer ved Stevns højskole, hvor hendes bror Gunni var lærer om vinteren i årene 1902-1906. Her arbejdede også hans næstældste søster som gymnastik- og håndarbejds lærer, indtil hun rejste til København og senere udenlands som medarbejder på sømandshjem i Hamborg og USA, før hun vendte hjem og i 1912 oprettede sit eget sømandshjem i Toldbodgade i København sammen med sin yngste søster Karen. Også den næst yngste

af pigerne, Nanny, kom til Stevns, hvor hun blev medhjælper på et børnehjem. Senere lærte hun børnesygepleje og drev børnehjem, først på Ærø og siden efter Augustamors død på "Lille Veum" i Brørup, hvor hun arbejdede sammen med sin søster Ingeborg, som også var ugift. Julie og Karen derimod giftede sig efter verdenskrigen med hver sin sømand. Den ældste bror Gunni, som de andre søskende tilsyneladende flokkedes om på Stevns, når de rejste hjemmefra, blev ikke på Stevns. Han fiskede om sommeren fra Esbjerg og flyttede til sidst dertil med Anne og den voksende børneflokk, som efterhånden var blevet til fem, fire piger og en dreng. I 1907 flyttede han med dem alle til Grimsby i England for at drive trawlerfiskeri, men vendte efter et par år tilbage til Esbjerg. Her fortsatte havfiskeriet, indtil de i 1912 flyttede til de indre farvande, nærmere betegnet Århus. Gunnis eneste overlevende bror Bunde blev fisker ligesom han, var først med Gunni og Asta på Islandsfiskeri og endte siden som ferskvandsfisker på Silkeborgsøerne.

Fra 1905, da Karen blev konfirmeret, sad Johannes og Anne alene tilbage i Friheden. Børnene kom tit hjem, men det rige daglige hjemliv var slut. Efter den sidste kirkekamp i 1906 forlod han og Anne Sjælland og slog sig ned i Esbjerg, vist nok i Gunnis hus, som stod tomt, mens de var i Grimsby. Da de kom tilbage, måtte Johannes og Anne finde andre steder at bo, men de blev i nærheden. Gunni havde et nært forhold til sin mor og hendes familie i Bovlund og et ikke mindre nært forhold til sin far, som han førte lange og dybe samtaler med om åndelige spørgsmål. Noget tyder på, at de to fæmælte mænd var hinandens nærmeste venner. Gunnis store børneflokk var indtil videre Johannes og Annes eneste børnebørn, Bunde og pigerne fik foreløbig ingen børn, tre af pigerne forblev barnløse. Da Gunni og Asta slog sig ned på Århuseggen, fulgte de gamle med. De havde venner i Ormslev og lejede sig ind der, ikke så langt fra Viby, hvor Gunni og hans familie først boede. Men Anne var syg. Hun døde samme år, kun 60 år gammel, storbondedatteren fra Bovlund, som var kommet ud i en helt anden slags tilværelse, end hendes forældre havde tiltænkt hende. I 1912 købte Gunni et hus, "Dragshøj", Stavangergade 9, på Christiansbjerg nord for Århus. På byens nordre kirkegård fandt han et gravsted til sin mor ved den sti, han fulgte på sin vej til og fra fiskerihavnen. Johannes flyttede til en moderne lejlighed ikke langt derfra, Steen Billes plads nr. 1 på Trøjborg. Han var nu 71.

Han var nu 71 og arbejdede ikke mere. Der ligger mellem hans efterladte papirer et håndskrevet, udateret digt, eller hvad man skal kalde det, som lyder:

Jeg lagde det stille hen
mit arbejde
og tog hvad han havde sendt mig

en hviletid.
 Hans røst havde kaldt mig lidt til side
 og det genlød i mit hjærte:
 mer alene med Jesus.
 Det var bud om arbejdsstandsning og stilhed
 sendt fra ham selv,
 jeg følte, at min sygdom
 var et led i hans tanker med mig.
 Ak, hvor ofte kræver vi arbejd
 når han siger hvil.
 Vore egne veje er omveje
 hans vej er bedst.
 Og derpå kan du stole:
 det arbejd han selv giver,
 det vil han fremme.
 Der kan være andre bud for trætte fødder,
 der kan være pligter for trætte hænder;
 hvad det gælder det er
 lydighed mod hans bud.
 Der er en velsignet hvile i at være
 stille for Gud
 og lade hans ånd danne os
 netop som han vil.
 Det er hans værk, der skal føres til ende,
 hans ord, der skal fuldbringes.
 Han er den store mester.
 Glem det ikke.
 Vi er hans lærlinge
 det er ikke deres sag at vælge
 hvilke redskaber, deres hænder skal bruge,
 eller vejen deres fod skal vandre.
 Og enten vi så arbejder eller venter,
 det er Guds og ikke vor Villie, der skal fremmes.

Hvad han og Anne levede af i deres sidste år, fremgår ikke. De har ikke modtaget nogen form for offentlig støtte og heller ikke meget fra Gunni og Asta, som havde nok at se til med deres store børneflokk. Guds frygt og nøjsomhed var de vant til, men det kan man jo ikke leve af. Måske var der stadig et par sølvskeer på kistebunden.

Johannes og hans søstre

Der er bevaret en del breve fra hans senere år. Til sin søster Augusta i Brørup ikke langt fra Esbjerg skrev han i et brev, dateret Hjertinggade 21, Esbjerg, den 26. maj 1908:

Kære søster! Tak for dit brevkort og dets indhold. Som Gud ved, at det er sandhed, ønsker og håber jeg også at I (du og Mally) kan tro det, at jeg er glad for hver en kærlig tanke og hjærtevarmt ord, som jeg ved at I i øjeblikke med sandhed kan give mig, og at det ikke er mangel på kærlighed fra min side, der gør at I ikke ser os, uagtet vi nu i over ét år har været hinanden så nær. Men jeg har intet at dele med eder og kan ikke søge eder. Thi om jeg end langt fra ringeagter den kærlighed, som jeg ved at I kan føle for mig, og tillid som I kan have til min gode og ærlige villie, så er den mig dog – hvad skal jeg sige – så besværlig og ubetydelig parret som den livet igennem siden de unge dage, har været og er med beklagelse og medfølelse over det liv, som jeg har levet og Gud ske tak vedblivende lever. Hvad jeg årene igennem har trængt til og længtes efter og hvad der først og sidst hører med til det ”alt som jeg kræver”, det er tillid og agtelse, ikke for min gode villie, men for mit liv og gerning (som nærmest er betegnet ved min gjøren og laden med penge) det er for hvad jeg har gjort, og ikke for hvad jeg har villet, at jeg kræver tillid og agtelse, thi kun i mundens gjerning kan det kjendes at han har havt Gud med sig i sit liv, og så længe derfor, som du sagde endnu i fjor, var vis på at jeg havde taget fejl i min husholdning, i det som jeg livet igennem sent og tidligt havde gået til Gud med i min bøn, så er der, lille søster, ikke stor udsigt til noget hjærteligt samliv, hvor godt og fuldt vi end flygtigt kan mødes i vore tanker. ..Hvad det gælder om nu og her hos os, det er ikke det at vi gjør noget, men at Gud kan få sin gjerning gjort i og dermed ved os. Thi som jeg engang i mine unge dage følte og sagde det...er det det ved forsagelsen og troens ord gjenskabte menneskeliv, som det gælder om at få virkeliggjort; Jesu fodspor det er ikke at gjøre en for menneskers øjne stor og god gjerning, men det er kun det at afføre sig al åndelig kraft og fylde, - som for os syndige og faldne skabninger er åndelig og ikke blot hjærtelig at vende os fra Satan med alle hans gjerninger og væsen og i tro være lydige imod Guds ord, selv om det, som for vor frelser fører til korsets død.

Johannes var aldrig blevet den stjerne på det grundtvigianske firmament, som hans søstre i deres unge dage havde set for sig. Men hvad kærede han sig om det? Hvad kærede han sig om sit dårlige ry som den, der var gået fra en stor, god gård og siden havde solgt ud af sin kones arvede sølvtøj for at overleve? For ham som for hans far var det ikke den ydre status i verden, pengene, magten og æren, livet drejede sig om. Det var udviklingen i Kristus. Og alligevel gik det hans ære for nær, at hans to højskolesøstre Mally og Augusta kun havde beklagelse og medfølelse til overs for det liv, han havde levet. Så nær, at han ikke ville se dem. Kanske gjorde han dem uret. Kanske var det ham og ikke dem, der satte æren over kærligheden.

Hans forhold til søstrene Andrea og Julie, begge fuldblods københavnere, var mindre kompliceret. Begge var de grundtvigianere naturligvis, trofaste medlemmer af menigheden i Vartov. Andrea var

som nævnt ugift og førte hus for storebror Herman, som Johannes altid havde haft et problematisk forhold til, og som, så vidt vides, aldrig satte sine ben i Vartov. Deres brødre var for længst døde, også de ældre halvbrødre, Gunni, i England allerede 1881, hans tvilling, den syge Andreas, i 1892, og samme år var deres ældste bror Carl Jægermester død i København. Carl var heller ikke kommet i Vartov, for han var blevet katolik. Af præsten Gunni Buscks mange sønner var der kun Herman og Johannes, de to ”uroelige hoveder”, tilbage.

Julie, der var blevet enke så tidligt som i 1886, var interesseret i politik, fremgår det af de bevarede breve mellem hende og Johannes. Hendes 16 år ældre mand Axel Nielsen havde som departementschef i krigsministeriet været tættere på magtens centrum end nogen anden i familien, højreregeringen vel at mærke. Venstrefløjen, som hun sympatiserede med, havde de ikke været så tæt på. Overhovedet var hun den af søstrene, som var kommet længst bort fra sit miljø. Johannes måtte orientere hende om begivenhedernes gang i 1906, om valget i maj, der tog interessen fra hans livsvigtige kirkesag, og om sin polemik med redaktøren af Højskolebladet, Helge Hostrup. At samme Helge Hostrup i 1909 måtte vige pladsen som kultusminister i den første radikale regering for Julies svoger Michael C.B. Nielsen, var Johannes tilfreds med. Dog tilføjede han: ”Jeg kan jo ikke sige, at jeg venter store ting af Nielsen, men kan han kun bevare et friskt sind, hvad man jo kan håbe, nu han har aflagt kjole og krave, ved jeg ingen anden at ønske i hans sted, og de andre taburetter (for dem har de vel beholdt, selvom de ikke vil være excellencer) ved jeg heller ikke bedre mænd til at beklæde.” Johannes fik ikke selv nogen karriere i sit parti, hvad Julie måske havde ventet, men ikke nævnt noget om. Hun var optaget af det sociale spørgsmål og spurgte til Fernando Linderberg. ”Fernando har aldrig været min ven”, skrev han, ”Jeg kjendte ham lidt en kort tid i hans unge dage og syntes ganske godt om ham dengang. Hans senere værk har jeg personlig ikke haft noget til overs for”. Socialdemokraternes kamp for en stærkere stat var ikke Johannes’ kop te.

Ellers udvekslede Julie og han minder fra Brøndbyvester. Johannes sendte hende faderens gamle spyttebakke, som hun var meget glad for. Hun havde næsten intet fra sit barndomshjem, ”fordi mit hjem jo var et københavnsk hjem, hvor man ikke syntes de gamle ting rigtig havde ærende”. Deres søster Mally og hendes mand Bo Bojesen var flyttet til Sjælland i 1909, hvor Mally ville mødes med sine københavnske søstre i Folehaven ved Hørsholm, men de var blevet forhindret, Julie havde ikke haft tid, fordi et par af hendes stedbørnebørn blev forlovet den samme sommer. Det tog Mally dem meget ilde op. Siden var hun blevet syg og sengeliggende, som hun også havde været det i flere år i sin ungdom. Julie havde skrevet til Bo om et eventuelt besøg, men han havde svaret: ”Hun kan ikke tåle at tale med dig”. ”Forstår han mon slet ikke, hvad det kunde været for os at sidde lidt

ved hendes seng og endnu engang se den kære lille søsters ansigt og skikkelse”, skrev Julie. Mally var faktisk hendes storesøster, et par år ældre: ”Hun var jo som en lille mor, vildkat som jeg var, jeg så op til hende som noget så højt oppe, så når hun kunde lade sin hånd glide ned af min kind, når jeg lå på knæ ved hendes seng, så var jeg lykkelig.” Den lidt naive Julie så også op til sin kloge storebror, fremgår det. ”Hvor ofte det dog går mig sådan, at dine tanker er så befriende for mig. Selv kunde jeg ikke tænkt dem, men du gjorde det der var uklart – frit – nu løser du min bundne tanke med de ord: ”men vor livsudvikling er ikke en åndelig udvikling fra klarhed til klarhed, men en hjærtelig fra troskab i det små til troskab i det store, hvilken vej vel også går gennem rigere og rigere lys fordi troens og troskabens ånd også er lysets ånd.”” Beundringen har sikkert bekommet Johannes bedre end Augustas kritik.

Angående barndoms minderne var han noget mere abstrakt i sine formuleringer end Julie. ”Barne- og ungdomslivet og med det steder hvor det er levet er mere og mere daglig i mine tanker”, skrev han. Derimod så han yderst mørkt på sin samtid. ”Du gode Gud hvilket åndeligt mørke vi i dag vandrer i”, udbrød han i et af sine breve til Julie.

Et mørkt syn på verden

Johannes havde i sit liv set verden forandre sig til ukendelighed. Brøndbyvester, København, Kolding og Brørup lignede på ingen måde de steder, han havde kendt som ung, og forvandlingen fortsatte. Komfurer, cykler, biler og nu også elektrisk lys forvandlede hverdagen. Teknikken og naturvidenskaben fejrede triumf på triumf. Johannes V. Jensen og mange andre jublede og anså udviklingen for ét stort fremskridt. Johannes anså den for det modsatte: Djævelens værk. I et udateret brev til en unavngiven søster, som givetvis er Augusta, udfoldede han sit syn på naturen og verden:

Kære Søster. Tak for brev i går. Sparket gjorde vel ondt, men dog ikke længere end at mærkerne af det forsvandt med solens stråler, da de i morges trængte ind til mig. Mit syn på naturen kan jeg bedste give i et billede: En stor maler, her kan vi også sige, den store maler, havde malet et billede af en pige i sin hele ungdoms ynde og skønhed, således som kun hans kunstnerøje kunde se hende. Dette billede så en anden stor maler og blev så optændt af misundelse og harme, at han ikke kunde stilles, før han fik tilintetgjort det. Dette magtede han dog ikke, men i en nats mørke sneg han sig til at forvandle det således, at det blev en hæsleg karikatur, i hvilken de oprindelige træk vel var bibeholdt, men således skjult at man ikke kunde se dem, undtagen i øjeblikke, når solens stråler kunde kastes på det. Og således kan vi heller ikke kjende Guds gerning i den ved vort fald formørkede og af ham derfor forbandede natur, når ikke troens lys i vort hjærte kaster sin glans over den. At de selv tog af træet i stedet for i tro på Herrens ord at vente til han gav dem også frugten af det træ, som de så var lysteligt at se til og godt at få forstand af, er ganske vist syndens rod, men syndens sold og frugt er død og mørke og derfor er vor hele naturvidenskabelige viden i

sig selv også død og mørke, skilt som den er af troens lys i vort hjærte, trods alt det lys, som den for vore forblinde-
de øjne og for vor formørkede bevidsthed synes at eje, og trods alle de store kræfter den råder over.

”Vi forsager Djævelen og alle hans gerninger og alt hans væsen” lyder de første ord i den trosbe-
kendelse, som for Grundtvig og hans far var fundamentet for alting. Disse ord havde Johannes som
motto gennem hele sit liv, ikke mindst i de sidste år. Længere fremme lyder det i brevet til søsteren:

Hvad jeg vist nævnede i mit sidste brev, at det sikkert er her til vor jord, at djævelen og alle hans er bundet til dom-
medag, er ikke nogen ny tanke for mig. Jeg mindes, at jeg i mine unge dage engang var meget optaget af tanker her-
om..., og jeg er mere og mere vis på, at som det er i denne virkelighed, at vor frelser overvandt mørkets fyrste, og
som det er her i denne virkelighed vor tro skal overvinde verden, således er det også jorden her de fik til opholdssted
efter englefaldet (Lucifer og hans engles udstødelse og fald), hvorfor den blev ”øde og tom og mørket hvilte over
afgrundene – ”Alt dette er mig givet og jeg kan give det til hvem jeg vil, sagde fristeren, da han viste ham denne
verdens herligheder, og Herren sagde ikke et ord derimod. Når mørkets ånder tilraner sig ordet i vor mund, da er det
altid i en anledning som har sin rod i den naturbundne virkelighed i os eller om os, uden gennem den kan de ikke nå
ind til ordet i os; hvorimod lysets ånder kommer spillende som solstråler uden at vi mærker deres komme, glemmer
helt både kød og blod, som mørkets ånder altid bringer i bevægelse. Hvor ofte har jeg ikke i minde unge dage, den-
gang da der endnu lød åndsfulde ord, kunnet sidde og ønske: å bliv ved, bliv ved, fordi det så fuldt blev ord og ånd
alt sammen... Det var for mig altid umuligt at tro, at Gud kunde sige om naturen og dens orden og de love, som vi
kan se råder her med de stærkeres myrden af de svagere for ved ranet af deres liv at opholde deres eget, med ”den
isnende kulde hvormed små blomsterne alle han dræber, kilderne binder og fuglene små langt fra mig bortskræm-
mer”, at alt dette var Guds orden og kærlige tanke, og at det var det han kaldte godt. I alt dette har jeg ikke kunnet se
andet end løgnerens værk; og alle de vilde naturkræfter, når de slipper løs, hvem kan dog i dem erkende Guds ger-
ning.

Denne verdens drifter, seksualdriften, selvopholdelsesdriften, jernbanedriften, elektriciteten, og
hvad de ellers kaldtes, som Nietzsche, Freud og allehånde liberalister ville befri for hæmmende
bånd, var for Johannes at se kun djævelens værk. Det var også statskirken og de såkaldte liberalteo-
loger, som nu atter forsøgte at forsone kristendommen og naturvidenskaben ved at relativere Bibe-
lens fortællinger og kalde dem sagn og symboler. Disse synspunkter bredte sig. F.eks. havde en af
højskolens førende skikkelser, Alfred Povlsen, forstander på Ryslinge, på et lærermøde på sin skole
udtalt, at Moses kun var en sagnskikkelse. Redaktøren af Østsjællands Folkeblad bad Johannes om
en kommentar, som kom i bladet den 11. maj 1910. Heri erkendte han, at Bibelens Mosesskikkelse
kunne have træk, som var forstørrede, forklarede eller hentet andetsteds fra, og at autentiske træk
kunne være blevet udvisket, ”men jeg kan ikke være med til at bruge en sådan benævnelse om Mo-
ses uden med det samme at mindes, glædes ved og takke Gud for det, der trods alle sagn og ud-

smykninger gjorde ham til det virkelige og naturlige menneske, som han var, og til den store historiske skikkelse, som han er og til dagens ende vil vedblive at være. Thi lad vor menneskelige erkendelse og videnskabelige kritik kun berøve ham alt, hvad sagn kan have iført ham, lad den, om end hjertet krymper sig derved, fratage ham hans vugge ved Nilens bred, hans hyrdestav, den brændende tornebusk, alle Ægyptens plager og Moseloven, således som skriften tillægger ham den osv. osv. , så bliver der dog tilbage urørlig og usårlig af al vor videnskab og kritik, et menneske, en fremmed, en fattig og ringe mand, der ved de kræfter, som han ejede i sit ord, tvang Ægyptens mægtige hersker til at lade jødefolket rejse...Kun en eneste i vor menneskelige udviklings historie har fuldere vist os den kraft, som ordet i menneskemunden kan iføres, nemlig vor Herre og frelser selv, når ham med sit ord stillede stormen på havet, kaldte Lazarus af graven...”

Johannes blev mere og mere isoleret. Han og Anne havde forladt deres omgangskreds på Sjælland og var flyttet efter deres børn og børnebørn, men børnefamilier har fuldt op at gøre med sig selv. Gunnis nåede i 1912 op på syv. Efter 1906 forlod Johannes også den politiske sammenhæng, han en overgang var med i inden for det nystiftede radikale venstre. Han fordybede sig mere og mere i sine egne tanker og skrivelser, og i 1912 døde Anne. Hans ældste datter Ingeborg kom hjem og holdt hus for ham og tjente samtidig lidt penge som hjemmesygeplejerske. Også søstrene og sine børn, især Gunni, havde han en vis kontakt med, men kontakten med de grundtvigske kredse, han oprindeligt havde været en del af, visnede bort. En ny mulighed viste sig i Gunnis svigerfar, Harald Engberg, præst i Hundslund og gift med en søster til Jakob Knudsen. Her var måske et halmstrå. Et brev, dateret Steen Billesplads 1, den 10. november 1913, lyder:

Kære Engberg. Deres anmodning om at se mit skrivi om den kristelige forsagelse opfylder jeg gerne i håbet om, at jeg nu snart også hos Dem må finde den medhu med mine tanker, som jeg livet igennem forgæves har søgt. Så snart som jeg kom frem med noget i den retning, var det altid som at rende panden mod en mur; og om jeg end godt nu kan se, at mine tidligere mundtlige og skriftlige udtalelser i mine unge og yngre dage, da jeg gærende famlede mig frem igennem mørket, der ruger over vor kristelige afsigelse, måtte i sig selv blive en væsentlig grund, mødte jeg dog aldrig én, hvad jeg stadig håbede, der så vidt forstod en halvkvæden vise, at han kunde spørge og derved hjælpe mig. Nu er mine tanker både ægte og klare, men den vej vor hele udvikling hidtil gik i den sidste menneskealder har ikke levnet mig meget håb om i den nuværende slægt at finde forståelse af dem, men når vor udviklings stille og usynlige kræfter får fortsat den velsignede gerning, som de så kjendeligt har begyndt i vor ungdom, er jeg sikker og vis på at den del af den, der vinder et fast stade på afsigelsens og troens grund vil vedkende sig dem.

For mig former mine tanker sig i tre dele. De første, som jeg her sender med titelen ”Kjend dig selv”. De andre med titelen ”Den kristelige afsigelse”, som jeg hovedsagelig er færdig med, og den tredje del med titelen ”Det historiske åndsliv”, som jeg nu skal til; men også de er en treenighed og hensigten med dem mere at vække spørgsmål end

sprede lys, thi det virkelige lys over dem finder vi kun i vore egne hjerter. Når De har læst medfølgende, sender jeg Dem også gerne det følgende, hvis De ønsker dem.

Når præsterne får deres part, forstår i det mindste De, at det ikke er personerne, men det romerske åndsliv, som mere eller mindre har lammet enhver, som har givet sig ind under det, og som Grundtvig synger om

Mærker du ej,
at på lysets vej
vinteren står som en jætte mørk,
fældes han ej, bliver mark til ørk.

At De passer godt på mit skrivers behov er jeg ikke at tilføje, men selv skribent forstår De omsorgen for mit foster.

Med venlig hilsen til Dem og Deres hustru

Johannes Busck

Omsorgen har ikke, hverken hos Engberg eller Johannes selv, været tilstrækkelig stor til at bevare de nævnte titler for eftertiden. Jeg har ikke fundet spor af dem, heller ikke af nogen senere kontakt imellem Johannes og den statslønnede præst, han sendte dem til.

Verdenskrigen

To år efter Annes død indtrådte den katastrofe, man længe havde frygtet. Efter mange års oprustning udløstes spændingen mellem Europas stormagter i et blodorgie, som verden aldrig havde set mage til. Johannes blev bekræftet i sine forklaringer. Dette var naturkræfterne og deres beherskere, naturvidenskabsmænd, teknikere og militære i den satans stats tjeneste, kort sagt satan selv og hans ånder, der stod bag. Socialisterne havde en anden, rent verdslig, rationel forklaring. For dem var det kapitalismen og dens monopoler og akkumulationstvang og konkurrencen mellem de kapitalistiske stater, der var årsag til katastrofen. Dertil nationalismen, ideen om "folket", inkarneret i nationalstaten, ikke klassen og klassesolidariteten. Europas socialisterne havde imidlertid delt sig i socialdemokrater, der i den grad havde satset på staten, at de blev nødt til at gå med i krigen på deres respektive staters side, og venstresocialister, der mente, at arbejderklasserne rettelig burde slutte sig sammen på tværs af grænserne og gå til modstand mod overklassen og dens stat. Venstresocialisterne var gudløse, endnu mere gudløse end Johannes' partifæller i Det radikale venstre, men der var visse lighedstræk mellem hans tanker og deres. Begge parter anså den eksisterende tilstand for aldeles forfærdelig og håbede på en fjern lys fremtid, det være sig på denne side af graven eller i det hinsidige. Begge parter mente også, at bevægelsen hen i mod denne fremtid skulle komme nedefra,

fra ”folket” eller ”arbejderklassen”, ikke ovenfra. Staten stod i det ondes tjeneste. Dette fremgik nu med al ønskelig tydelighed af de forfærdelige myrderier, som de europæiske stater foranstaltede både i øst og i vest. Mens venstresocialisterne talte for oprør mod deres stater, først i Rusland, siden i Tyskland, hvor de begge steder endte med at gå fra ord til handling, satte Johannes sin lid til Vorherre og folkeånden. Han sad magtesløs og alene på Steen Billes plads i Århus og tænkte dunkle dommedagstanker. I et udateret brev til Augusta lyder det:

En anden ting gjorde mig så glad for en tid siden, det var tanken på vore ældste stamfædre. Det var i sammenhæng med den tanke ”dødsriget hører med til menneskeverdenen”; var dette ikke befolket netop af vore afdøde, af hvem så? Det er vor verden, vort hjemsted og virkekreds ligeså fuldt og virkeligt som den legemlige verden vi her ånde i. Havde vor herre og frelser ikke også der kundet finde levende, udviklingsdygtige menneskesjæle, kunde han jo intet ærinde havt der. Da Lazarus døde blev han af englenerne bragt ikke til Gudfader og ”englebørnene” i himlen således som vi lærte i ammestuen, men til Abrahams, hans folkefaders, hans folkeånds skjød og voxede her i udviklingen af det menneskeliv, som den rige mand selv havde stængt sig ude fra ved her i livet helt at vanrøgte og forøde evnen til at tro, alt menneskelivs kildespring.

At der er liv på den anden side muren, har jeg jo vel med Hadding førhen erfaret, men det er dog aldrig trådt mig så nær eller lydt for mig så virkeligt som en dag i sommer i ovennævnte ord. I sammenhæng hermed var det, at jeg en dag for nylig blev så glad ved vore hedenske stamfædre. Først var jeg jo så glad for Abrahams skjød som en støtte for denne tanke, indtil det en dag slog mig, at det jo netop var denne samme erkjendelse af livet, som fyldte vore første forfædre og gjorde dem til de sejsersalige kjæmper, som de vare, idet de med glæde og sang blegnede i døden, visse på derved at komme til Odin i Valhal, til deres folkeånd og der leve det historiske menneskeliv i sin fylde, indtil Alfader kom med sin nye himmel og nye jord, når alt hvad der i den nuværende menneskeverden her og i dødsriget forgiftede livet, var forgået i Ragnarok.

Tanken om de ”sejsersalige kjæmper” harmonerede ikke med den pacifistiske holdning, han havde haft fra sin ungdom, og som havde ført ham ind i Det radikale venstre, men her er det vel forholdet til døden og det hinsidige, der er hovedsagen, ikke kampen. Efter verdenskrigens rædsler opstod der blandt grundtvigianerne to fløje, en pacifistisk, internationalt orienteret moderne fløj, vendt mod den nationalisme, der havde ført til katastrofen, og en konservativ national fløj, der fastholdt modsætningen til tyskerne i spørgsmålet om Sønderjylland og satte kampen højt. ”Kamp skal der til, skal livet gro”, lød det. Hvordan Johannes ville have forholdt sig til de to fløje, må guderne vide. Han levede ikke længe nok til at blive stillet over for valget.

Johannes' død

Leif Busck-Jensen, født 1925, som har indledt udforskningen af slægten Buscks historie, har efterladt sig et signalement af sin oldefar som gammel mand, som han sikkert havde fra sin mor, Ingeborg. Det er skrevet med blyant i 1943 eller 1944 og lyder:

Højde ? . Mager som gammel mand. Holdning og gang: rank. Hvidhaaret og hvidskægget, ikke skaldet. Meget kraftigt Haar og Skæg. Øjne: graablaa. Brugte Lorgnetter naar han læste, ellers aldrig. Meget markeret Næse. (Munden) kan ikke ses for bare Skæg. Tænder do. Hørelse alm. Stemme behagelig, mandig = Morfars (nok Harald Engberg). Spiste Stanglakrids og røg lang Pibe, gik med Slaabrok og Silkekalot. Store Interesse: Religion og Fædrelandshistorie. De frie Skole- og Kirketanker. Spille ”Sorteper” og ”Ordsprogsfirkort”.

Johannes døde i september 1916. Jeg har ingen oplysninger om af hvad og hvordan. Men han døde ikke alene. Hans datter Ingeborg var hos ham, nok også Gunni og andre af hans børn. Hans søster Augusta kom fra Brørup og besøgte ham på dødslejet, og der kan have været andre af hans søstre. Gunni var på havet det meste af tiden, men havde besøgt sin far så tit han kunne, om søndagen undertiden med hele sin familie. De talte intenst og længe om de åndelige spørgsmål, som optog dem begge, især trosspørgsmål. Det sidste, Busckarkivet rummer fra Johannes’ hånd, er et brev til hans ældste barnebarn, Gunnis 14-årige datter Ingeborg. Brevet er dateret den 8. juni 1916.

Kjære Ingeborg. Du beder om jeg nok vil skrive lidt til dig i anledning af dit forehavende, at gå til Herrens bord uagtet du ikke efter statskirkens reglement er konfirmeret, og det gør jeg gerne for at sige dig selv, hvad jeg har sagt din fader, at jeg er fuldt ud enig med ham i, at de ikke må negte dig deres billigelse dertil, når du ønsker det. Hvad tro og hjærtelag, du går med, er en sag, som ingen mennesker kan dømme om; men alene Herrens Ånd som i din dåb har genfødt dig, så også du kan udvikles til at blive et Guds barn, og til at nå det mål har han givet os nadveren, hvor han skænker os sit legem og blod, ikke det, som han iførte sig, da han for vor skyld lod sig føde som et menneske, men det åndelige legem og blod, som han ejede, da han var hos Gud, men som han af kærlighed til menneskeslægten atter nedlagde i Guds hånd og ikke atter vilde iføres førend han kunde dele det med menneskeslægten, således at Guds fadertanke, at få sig et børnekuld, i hvilket han kunde mangfoldiggøre sit og sønnens åndsliv, kunde virkeliggøres. Og for at det skal lykkes for ham med os, kræver han ikke noget som helst andet end at vi bevarer den ydmyge og enfoldige tro, som han ved sit ord har nedlagt i vore hjerter, da han i dåben antog os til sine børn, så vi ikke lader os vildlede af de falske åndsliv med hvilke Satan i sin kirke, hvortil ikke blot alle de verdslige statskirker hører, men i hvilken det også er lykkedes Guds og vor fjende at indespærre Herrens brud og vore folkeengle, indtil Herren på sin nu gryende dag som han har lovet det for at binde Satan og gjenoprette det menneskeliv her på jord, som blev så herligt begyndt i Edens have, og som den hele skabning længes og sukker efter, og da skal du se, min pige, hvor livet vil blomstre og udvikle sig...

Johannes så morgengryet dæmre, men kom ikke til at opleve tusindårsriget på jorden. Det gjorde Ingeborg heller ikke, selv om hun levede meget længe. Hvor godt farfars brev rustede den 14-årige pige til sin konfirmationsforberedelse i den Satans kirke, kan man have sine tvivl om. Men det har tilsyneladende ikke bekymret ham, opslugt som han var og alle dage havde været af sine egne uforgribelige tanker.

Hans næstældste barnebarn Ria (Gravsholt Lervad) erindrer om sine besøg på Steen Billesplads som stor skolepige og om sin farfars begravelse følgende:

Vi børn kom der gerne og kom der tit både alene og sammen med Far og Mor. Jeg husker festlige vintersøndage, når vi legede ”Gemmeleg” – og vi byggede korthuse og spillede ”Ordsprogsfirkort”. Vi var dog lidt forsagte når Farfar og Far drøftede Religion m.m. Vi forstod intet, når vi ideres kraftige stemmer anede uenighed. Dog alt var glemt, når vi holdt Mørkning – og sang den ene sang efter den anden. Vi var med ved Farfars begravelse den 8. december 1916, vi fire halvstore skolepiger – vi forstod det alvorlige og sørgelige - men jeg i hvert fald trøstede mig ved glæden over vore nye forklæder: sorte med små hvide prikker.

En attest, som Leif Busck-Jensen har rekvireret fra alterdegneembedet i Sct. Johannes sogn 1941, lyder:

Johannes Busk. Fhv. Landmand, Enkemand efter Anne Helene Karoline Refslund, hvis sidste fælles Bopæl var Viby (J) døde i Aarhus, Sct. Johannes Sogn (Bp. V/ Død: St. Billesplads 1, 1' Sal) den 8. September 1916 og blev begravet i Aarhus, nordre Kirkegaard den 13 September 1916. Afdøde var Søn af Sognepræst Gunni Busk og Hustru Juliane Marie Bech. Blev begravet af Sognepræst A. Geert Jørgensen, Vejlbj v/ Aarhus.

Johannes har næppe stået på nogen god fod med sin sognepræst ved Johanneskirken. Måske var det derfor, præsten i Vejlbj måtte træde til. I Vejlbj lå for øvrigt en højskole, hvor hans gamle fjende Helge Hostrup var forstander.

Eftermæle og eftertid

Kirkeligt Samfunds Blad og senere Højskolebladet bragte en længere nekrolog af Johannes' ungdomsven Ludvig Wagner:

Men naar for min Sjæl staar Billedet af Johannes Busck, saaledes som jeg lærte at kende ham og holde af ham for langt over et halvt Aarhundrede siden, da han stod i sin Ungdoms første Kraft, og som jeg saa ham for sidste Gang, da han var bøjet af Aarenes Byrde, saa var det forbavsende, hvor han var forbleven sig selv lig, med hvilken Kraft han fastholdt sin Ungdoms Idealer, hvor Kærnen i ham var frisk og sund. Han sagde ogsaa: ”Kan du se, jeg er ung

endnu!” . En af de bedste Forudsætninger til at bevare Ungdommen i sit Sind et det at have haft et godt Hjem, og hans var et af de bedste, hvor store og smaa har ét i Sinde, hvor Faders og Moders Ønske er Børnenes Lov, som opfyldes med Glæde. Og Johannes lærte tidligt at elske, hvad der var hans Fader højt og helligt – ikke blot at omfatte Grundtvig med Ærbødighed og Kærlighed, men først og sidst ham, som baade Grundtvig og hans Fader forkyndte. Det stod for ham, som om der ikke var andre end de to, der kunde prædike, og jeg tænker saaledes stod det for ham til det sidste. Men alligevel var det hans Ungdoms Drøm og Haab at blive Ordets Tjener, fordi han dengang mente, at det var den bedste Vej til at tage Vare paa sin Sjæl at færdes i Helligdommen. Men da han fik Øjet op for de Færrer, der ad denne Vej kunde møde ham, at ogsaa her Verdens Glans og Ære kunde volde Sjælen Skade, slog han om og gav sig ind paa det praktiske, som han fra de tidlige Ungdomsaar var kendt med.

Thi Johannes Busck var sand; han skyede alt falsk Skin. Kun den, som er sand, kan bevare sit Væsens Kærne. Han var sand indtil Hensynsløshed; hvor han mente at se nogen Halvhed, gik han løs mod den uden Skaansel. Derfor kunde han ogsaa tage Fejl; kun han, hvis Øjne er som Solen, han, der ransager Hjerter og Nyrer, træffer altid det rette. Men fordi Johannes Busck kunde sige sin Mening saa uforbeholden, derfor blev han en ensom Mand, uforstaaet af fremmede, men afholdt og paaskønnet af sine nærmeste og af hvem, der havde haft Lejlighed til at kende hans varme, rige Hjerter.

Wagner slutter med sidste vers af Johannes’ ”skumringsviser”. På samme side følger nogle mindeord fra Augusta. Højskolebladet havde bedt hende skrive lidt om sin bror. Hun indleder med Grundtvigs lykønskning ved hans fødsel og faderens svar og fortsætter:

Hvor havde hans navn en dejlig klang mellem os i barndomshjemmet! Og når han i sin ungdom gæstede det, var det for os søstre, som der med ham fulgte en ny strømning fra den lyse og levende verden – hvor ”ordet stod op af døde” – den vi ogsaa derhjemme havde lært at elske. Ikke at han talte ret meget om det. Det gav sig mere til kende gennem hans sjælfulde, kærlige færd, og i røsten når han sang.

Hvorfor blev han, der ligesom var æmnet og født til at føre sin del af Grundtvigs store syner ud i livet, til den ensomme uforståede mand, han blev? Lad kun dette spørgsmål stå, selv om her intet svar kan følge. Jeg tror først fremtiden kender svaret.

Herrens nærvær hos os i sit ord, som Grundtvig vidnede om, - var alt for Johannes; og i den verden, som derved åbnedes for ham, tog han hele sit menneskeliv ind lige fra de unge dage. Det rigeste af alt på jord syntes ham menneskehjærtet, fordi det er skabt til bolig for Guds ånd. Al tale om at vi selv ejer nogen åndelighed, var tom og luftig for ham.

Det hvorom hans tanker i årenes løb stærkest samlede sig, var afsigelsen af djævelen – ”den kristelige forsagelse”. Det stod for ham, at først når menigheden vokser op til at få mere lys over Guds modstanders vældige magt over menneskelivet, som volder, at vort herredømme over verdenskræfterne sker i kraft af viden, i stedet for i tro, først da vilde vi nå frem til at blive kristenfolk i ånd og sandhed.... For de fleste mennesker var Johan en lukket bog, når han kom ind på det der var hans ægte liv, for hans tale og skrift derom var tung og vanskelig. Men for os, der havde ham kær, kom der ofte gennem hans ord stråler og bud fra en verden så fuld af varme og klarhed, som få andre menneskers ord har ævnet at åbne for os. Tog han måske fejl i meget af hvad der hører denne verden til, aldrig har jeg

kendt nogen, der mere helt gav sig hen til Guds ånds dragelse eller stolede tryggere på Guds faderomsorg; og derfra hentede han den dybe glæde, der – trods alt – var over hele hans liv og færd. Jeg mindes ham engang som ung i Vartov kirke lyttende til Grundtvigs tale, - hele han sjæl var med deri – sådan så jeg ham også nu på hans sidste leje. Når han imellem slog øjnene op, genkendende os med lidt af et smil, syntes hans udtryk at sige os, at hans sjæl dybt inde lyttede til levende ord.

Blandt sangene ved Johannes' jordefærd valgte hans børn "Rejs op dit Hoved al Kristenhed". De gjorde det i mindet om deres faders i de senere år så ofte gentagne vidnesbyrd om, at den store "lovløshedens tid" var begyndt; den han – trods al dens gru og rædsel – frimodig imødeså, fordi den vilde blive indgangen til den herlige oprejsningstid for Herrens folk. Det er min tro, som det var hans, at mange af de tanker, han i troskab arbejdede med for Guds ansigt, først gennem et sådant Ragnarokmørkes oplevelser vil vise deres sandhed og genlyde fra andre kristne.

Verdenskrigens ragnarok førte ikke til nogen herlig oprejsningstid for herrens folk. Augusta måtte spejle langt efter den, før hun døde i 1927. Grundtvigianernes deltes i endnu flere lejre end før, og deres storhedstid var forbi. Kirkelovgivningen førtes omsider til ende under endnu en venstregering, men fulgte ingenlunde Johannes' tanker. I 1924 tog socialdemokratiet for første gang over og satte sig siden solidt på magten sammen med de radikale. Sekulariseringen fortsatte. Inden for kirken kom det til et opgør med liberalteologien anført af en ny bevægelse "Tidehverv", som kunne sætte sindene i oprør inden for murene, men som det omgivende samfund stort set ikke interesserede sig for. Syd for grænsen degenererede forestillingen om "folket" til en umenneskelig og ukristelig totalitær ideologi, som førte Tyskland mod endnu en verdenskrig, mens forestillingen om "arbejderklassen" i øst blev udgangspunkt for en ligeså umenneskelig, konsekvent ateistisk ideologi med karakter af religion. Johannes og hans søsters forestillinger om fremtiden slog ikke til. Verden udviklede sig i en helt anden retning, end de havde tænkt. Som det var gået med deres fars og med Grundtvigs med for den sags skyld. Johannes havde båret deres vækkelsesgrundtvigianisme med sig ind i en fremtid, hvor den ikke kunne trives og blev stadig mere indkapslet. Hans ensomhed skyldtes ikke bare hans personlige ejendommeligheder, hans stædighed, kompromisløshed og polemiske form. Den skyldtes vel især, at de tanker og følelser, han i sin ungdom havde levet sig så intenst ind i, blev til anakronismer. Grundlaget for hans syn på verden var trosbekendelsen og de bibelske fortællinger. Gud, Jesus og helligånden var de bærende objektive realiteter i hans verden, lyset og kærligheden, også til hans nærmeste, alt andet var forestillinger og djævelske løgne. Nu bredte den opfattelse sig, at omvendt de bibelske fortællinger var sagn og digt, ja, at selv Gud kun var en menneskelig forestilling, mens de objektive realiteter var naturen, dens love, evolutionen, hvor de stærkere åd de svage, den hele materielle verden, pengene, netop alt det, som fristeren havde peget på som sin verden. Nej, sagde Johannes, det reelle, sandheden er Gud og troen på ham, som han selv fra sin

ungdom havde oplevet den i sit hjerte. Vækkelse til troen var det afgørende for den enkelte som for folket, for Kierkegaard som for Johannes, men vækkelsen mødte stadig flere forhindringer, værst af alle statskirken og dens levebrødspræster. Og vækkelsen var ikke heller mere hovedsagen for grundtvigianerne og deres højskolebevægelse. Højskolerne flød af sted på tidens strøm og interesserede sig for alt mulig andet end det ene fornødne, især for elevernes forhold til sig selv og sit jordeliv, mens Johannes lå tilbage som en sten i strømmen. Folk af han egen generation, som havde oplevet Vartov, Ludvig Wagner f.eks., kunne vel anfægtes af hans henvisninger til den gamle tid, men de blev færre og færre.

Og dog var der, selv om Johannes betragtede sig som den rette arvtager af Grundtvigs og faderens kristendom, væsentlige forskelle mellem hans og deres syn. Gunni Buscks eftertid og dens dybtgående forandringer gik ikke spurlost hen over hans søn. Johannes' syn på skabelsen, forsynet og det evige liv var et andet og mere dystert end faderens enkle, glade og optimistiske tro. Han havde mistet den umiddelbare begejstring over Guds vidunderlige skaberværk, som lyser ud af Brorsons og Grundtvigs salmer. Djævelen og evolutionen var på spil i det. Han havde mistet troen på, at ikke en spurv falder til jorden, uden at Vorherre har villet det, og at historiens gang til de mindste detaljer er styret af ham, sådan som det fremgik af Grundtvigs og Ludvig Schrøders verdenshistorier, og som Jens Nørregaards kunne fremstille det, når lænede sig ud over talerstolen og pustede, som Gud havde gjort dengang han pustede den spanske armada ind på Englands klipper, så den splintredes til pindebrænde. Nej, mente Johannes. Djævelen var på spil. Se nu bare til blodbadet i Flandern! Og for det tredje: Det evige liv hjemme hos Gud fulgte ikke umiddelbart efter døden. Der var en ventesal, ikke en skærsild som hos de katolskes, en god én, hvor de kære afdødes ånder havde det bedre end her, men immervæk en ventesal. Tanken om påskemorgen og det evige liv var truet. Hvem kunne tro på det sludder, lød det fra mange sider. Johannes grublede og fandt sine egne svar.

Han gik ikke på kompromis med naturvidenskaben, sådan som liberalteologerne gjorde det. Djævelen er på spil ”i os og om os”, som han ofte formulerede det, i naturen, naturlovene og naturvidenskaben, i staten og statskirken og frem for alt i ham selv. I skrifterne fra hans ungdom er det især djævelen i ham selv, han omtaler. Det fremgår ikke konkret, hvad han mener. Er det seksualdriften, mangel på kærlighed, en følelse af tomhed og fremmedhed, er det personlige ambitioner eller en blanding af det hele? I hvert fald noget, som er fjendtligt over for den åndelige virkelighed, han oplevede foran Grundtvigs talerstol og i hans sange og salmer. Gennem hele sit liv lå han i strid med den store modstander, Djævelen, i sig selv og i sin omverden. Denne strid var hovedtemaet i alle hans skrifter fra det første til det sidste. Den lå bag hans fravalg af præstekarrieren i 1865 såvel

som bag hans brev til den 14-årige Ingeborg i 1916, kort før han døde. ”En åndens stridmand” er titlen på en kort skildring af hans liv, som hans sønnesøn Jens, min far, skrev i 1972, og en åndens stridsmand var Johannes, både på godt og ondt. Det er begrænset, hvad man kan se om et menneske af det skriftlige, han har efterladt sig. Johannes’ mange skrifter handler mest om de åndelige kampe, han udkæmpede mod andre, især statskirken. Hvad han var for en fyr på det rent personlige plan, kan vi kun danne os et usikkert billede af. Det ser ud til, at han lå i stadig strid med sig selv og sine tilskyndelser af ikke-åndelig art, i hvert fald i sin ungdom. Hele sit liv var han en asket med hensyn til denne verdens goder. De interesserede ham ikke, ligesom hans materielle velfærd og det, den afhang af, tømrerarbejdet, landbruget, pengene i det hele taget var biting.